

Transformacije povijesnog pejzaža grada Nina od 4. do 11. stoljeća

Bošnjaković, Eva

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:470211>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-17**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA GRADA NINA OD
4. DO 11. STOLJEĆA

Eva Bošnjaković

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof.

ZAGREB, 2022.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE POVIJESNOG PEJZAŽA GRADA NINA OD 4. DO 11. STOLJEĆA

Transformation of Historical Landscape of the Town of Nin from the 4th to the 11th century

Eva Bošnjaković

SAŽETAK

Diplomski rad donosi kataloški pregled sačuvanih, u izvorima i/ili *in situ*, spomenika sakralne gradnje u gradu Ninu od IV. do XI. stoljeća. Uvodna poglavlja bave se povijesno-geografskim kontekstom u svrhu boljeg razumijevanja sakralne gradnje i transformacija urbanog povijesnog pejzaža na tom prostoru od IV. do XI. stoljeća. Ona obuhvaćaju geostrateški položaj grada Nina u plitkoj pješčanoj laguni na samom sjevernome rubu Ravnih kotara; povijest prostora od prapovijesti i naroda Liburna, preko antičke *Aenone* do srednjovjekovnoga grada; povijest vlasti na ninskome području u razdoblju od IV. do XI. stoljeća; transformacije gradskoga urbanizma od prapovijesti do XI. stoljeća; te razvoj kršćanstva u Ninu i osnutak Ninske biskupije. Glavni dio rada, kataloški pregled, obuhvaća opis i analizu arhitekture i kamene plastike (uz dataciju) devet, sačuvanih i pretpostavljenih, crkava na otoku Ninu u razdoblju od IV. do XI. stoljeća, ali i pregled dosadašnjih istraživanja svake od crkava. U zaključku rad donosi pretpostavljenu rekonstrukciju transformacije urbanoga povijesnog pejzaža te osvrt na poteškoće s kojima se može susresti suvremeni znanstvenik i istraživač.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 92 stranice, 55 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: kamena plastika, Nin, pejzaž, rani srednji vijek, rano kršćanstvo, sakralna gradnja, transformacije

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Predrag Marković, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, dr. sc. Jelena Behaim, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: ____17.1.2019.____

Datum predaje rada: ____17.1.2022.____

Datum obrane rada: ____16.2.2022.____

Ocjena: ____5____

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Eva Bošnjaković, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Transformacije povijesnog pejzaža grada Nina od 4. do 11. stoljeća* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 17. siječnja 2022.

Vlastoručni potpis

Zahvale

Najsrdajnije zahvaljujem mentoru dr. sc. Miljenku Jurkoviću na podršci i usmjeravanju tijekom izrade diplomskoga rada, ali osobito za buđenje moga interesa za povijest i umjetnost srednjega vijeka svojim predavanjima, terenskim nastavama i drugim pruženim prilikama za stjecanje znanja tijekom studija.

Veliko hvala i Filipu Lovriću na pruženoj pomoći i savjetima pri pisanju diplomskoga rada.

Zahvaljujem se djelatnicima Arheološkog muzeja Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ Majdi Dadić i Vladimiru Kusiku, direktorici Turističke zajednice grada Nina Mariji Dejanović te višoj savjetnici iz Ureda za kulturu grada Nina Marijani Ramov na ustupljenoj građi i materijalima, savjetima i razgovorima.

Najveće hvala mom suprugu, mojim roditeljima i obitelji na beskrajnoj ljubavi i podršci tijekom cijeloga školovanja.

Sadržaj:

1. Uvod.....	1
1.1. Stanje istraživanja.....	1
1.2. Pristup i metoda rada, korištena literatura i cilj.....	4
2. Povijesno-geografski pregled grada Nina	6
2.1. Gestrateški položaj grada Nina.....	6
2.2. Povijesni pregled prostora i vlasti od IV. do XI. stoljeća.....	7
2.3. Urbanizam i arhitektura Nina od predrimskoga doba do XI. stoljeća	13
2.4. Crkva i kršćanstvo – razvoj kršćanstva i Ninska biskupija	16
3. Kataloška obrada sakralne gradnje grada Nina.....	20
3.1. SV. MARIJA I SAMOSTAN SV. MARCELE.....	20
3.2. SV. IVAN EVANĐELIST	26
3.3. SV. IVAN KRSTITELJ.....	27
3.4. SV. MIHOVIL.....	29
3.5. SV. AMBROZ.....	32
3.6. SV. KRIŽ.....	36
3.7. SV. ANSELMO.....	44
3.8. SV. MARCELA.....	52
3.9. SV. KRISTOFOR MUČENIK	53
4. Zaključak.....	54
5. Literatura.....	58
6. Prilozi.....	68
6.1. Popis karata.....	68
6.2. Karte	69
6.3. Popis tlocrta	73
6.4. Tlocrti	74
6.5. Popis slika.....	78
6.6. Slike.....	81
7. Summary.....	98

1. Uvod

Nin, površinom mali grad, smješten je na samome sjevernom rubu Ravnih kotara u plitkoj pješčanoj laguni. Bogat je brojnom prirodnom, kulturnom i spomeničkom baštinom koja seže unatrag više tisuća godina. Baštinu iz razdoblja prapovijesti i naroda Liburna, antičkoga municipija *Aenone*, Nina kao središta biskupije u srednjemu vijeku te iz kasnijih stoljeća potvrđuju i brojna istraživanja i nalazi. Nin je od XV. stoljeća, kada je pao pod vlast Mlečana,¹ pa sve do pred kraj XIX. stoljeća više puta doživio tragedije, od malarije do razaranja i spaljivanja tijekom ratnih sukoba. Još 1857. godine Ivan Kukuljević Sakcinski piše: „Grad Nin leži kao na otoku, obkoljen morem i barama. U njemu sve je pusto i razvaljeno, nevidi se skoro drugo do ruševinah i podrtinah.“² Tek će u drugoj polovici XIX. stoljeća početi zanimanje za povijest Nina, a zbog njegove povijesne važnosti i sačuvane baštine ono traje do danas.

1.1. Stanje istraživanja

Bogata baština grada Nina, njezina kvantiteta i kvaliteta na geografski malome području, ali i značaj samoga grada u određenim trenucima u povijesti, zainteresirali su brojne istraživače i znanstvenike od polovice XIX. stoljeća do danas. Iako se na prvi pogled čini da je literatura o ninskoj spomeničkoj baštini u posljednjih otprilike 150 godina vrlo brojna, starija literatura često ne donosi nove zaključke i teze jer se arheološka i druga istraživanja nisu redovito provodila.

Interes za istraživanje povijesti grada Nina javlja se polovicom XIX. stoljeća, a o njemu pišu domaći, ali i strani autori. S obzirom na nepostojanje arheoloških istraživanja, tadašnji autori pišu o crkvama koje su im dostupne, uglavnom vidljive, ali i za koje postoje sačuvani povijesni izvori. Domaći autori XIX. stoljeća kao što su Ivan Kukuljević Sakcinski,³ Frane Bulić⁴ i Šime Ljubić,⁵ ukratko donose opise nekih od ninskih crkava u okviru većih pregleda spomeničke baštine na području Dalmacije. Nepoznavanje baštine i nedostatak istraživanja očituje se u tome što navedeni autori spominju samo crkvu Sv. Križa koja je jedina stojeća

¹ Nin, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43864> (pregledano 29. studenoga 2021.)

² Ivan Kukuljević Sakcinski, »Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim«, u: *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IV, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, 1857.*, str. 12.

³ Ivan Kukuljević Sakcinski, »Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim«, u: *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IV, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, 1857.*

⁴ Frane Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1888.

⁵ Šime Ljubić, »Prinesak s staro-hrvatskim spomenikom i ornamentiki iz Nina«, u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10/1, Zagreb: Arheološki muzej, 1888.

izvorno sačuvana crkva, a Sakcinski kratko opisuje i crkvu sv. Anselma. Strani autori kao što su austrijski povjesničar Rudolf Eitelberger von Edelberg,⁶ a osobito britanski arhitekt Thomas Graham Jackson koji je opisao nekoliko crkava,⁷ također su dio svojih pregleda dalmatinske spomeničke baštine posvetili upravo ninskoj baštini. Posebno treba istaknuti povjesničara Carla Federica Bianchija koji u svome dvosvečanom djelu *Zara christiana* objavljenom 1877. i 1880. godine iscrpno i detaljno opisuje spomeničku baštinu Zadra i okolice, uključujući i Nin. Iako je Binachijevo djelo vrlo vrijedno za lokalnu povijest, treba mu pristupiti kritički jer je njegova metodologija upitna, a samim time i podaci, teze i spekulacije koje u tekstu iznosi. Iako je zaključke temeljio na arhivskoj i arheološkoj građi koju je proučavao, tekstu nedostaju reference i bibliografija zbog čega se teško moglo prepoznati i utvrditi iz kojih je dokumenata crpio podatke, ali i utvrditi ispravnost njegova čitanja i tumačenja građe.

Prva trećina XX. stoljeća obilježena je prvim arheološkim iskapanjima na području cijeloga otoka koje je u najvećem broju vodio don Luka Jelić. Za ranosrednjovjekovnu spomeničku baštinu važno je istaknuti arheološka iskapanja unutar i uokolo crkve Sv. Križa, na prostoru crkve sv. Marije te na prostoru crkve sv. Mihovila gdje je pronađen natpis s Branimirovim imenom.⁸ Jelićevi tekstovi,⁹ iako ne uvijek s ispravnim zaključcima (zbog čega su vrijedne kasnije revizije njegovih tekstova i istraživanja), važan su temelj za buduće istraživače i znanstvenike. Osim Jelića, arheološka istraživanja u Ninu vodi i danski arheolog Ejnar Dyggve koji je zaslužan za istraživanje na prostoru crkve sv. Marije. Iako zaključke istraživanja iz 1928. godine nije nikada objavio, njegove su bilješke, skice i fotografije ostale sačuvane.¹⁰ Potrebno je naglasiti da je Ljubo Karaman prvi autor koji je objavio Dyggveove tlocрте u svome djelu *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima* iz 1930. godine.

Nakon dužega perioda zanimanja za Nin u smislu novih istraživanja i arheoloških iskapanja, nastupilo je razdoblje zatišja. U tom periodu mogu se izdvojiti Ferdo Šišić¹¹ i već spomenuti

⁶ Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traù, Spalato und Ragusa*, Beč: Wilhelm Braumüller, 1884.

⁷ Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, I*, London: Oxford, 1887

⁸ Više o radu Luke Jelića u Ninu vidi u: Mate Radović, *Don Luka Jelić i Nin*, katalog izložbe, Zadar – Nin: Muzej ninskih starina. 2012.

⁹ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, VI/1, Zagreb: Arheološki muzej, 1900.-1902.; Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, u: *Hrvatski spomenici ninskoga područja iz dobe narodnih hrvatskih vladara*, Zagreb: Dionička tiskara, 1911.

¹⁰ Sva sačuvana građa (osim objavljenih radova) Ejnara Dyggvea može se pregledati na poveznici: <http://dyggve.min-kulture.hr/hr>

¹¹ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Naklada školskih knjiga, 1925.

Ljubo Karaman¹² koji u svoje preglede kratko uključuju ninsku spomeničku baštinu. Tijekom 60-ih godina XX. stoljeća ponovno su započela arheološka istraživanja, projekti restauracije i rekonstrukcije koje su vodili Arheološki muzej u Zadru¹³ i Konzervatorski odjel u Splitu. Rezultat istraživanja, osim djelomične rekonstrukcije vizure grada Nina i njegove spomeničke baštine, bilo je objavljivanje zbornika *Povijest grada Nina* 1969. godine povodom devetstote obljetnice povelje kralja Petra Krešimira. Taj je zbornik prvi i jedini veliki pregled povijesti Nina koji uključuje sva dotadašnja istraživanja i zaključke, obuhvaćajući razdoblja od prethistorije do tadašnjega suvremenog doba. Iz zbornika posebno treba istaknuti tekst *Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka* Ive Petriciolija koji je važan u okviru povijesti umjetnosti jer donosi vrlo detaljne opise spomeničke baštine pozivajući se na brojnu literaturu, ali i donoseći svoje zaključke.¹⁴

Izostanak istraživanja sve do 90-ih godina XX. stoljeća popunjavaju rijetki tekstovi posvećeni ninskoj spomeničkoj baštini kao što su članci Pavuše Vežića,¹⁵ Ive Petriciolija¹⁶ i Željka Rapanića.¹⁷ Dakle, od posljednjeg desetljeća XX. stoljeća do danas provode se sustavna i zaštitna arheološka, povijesna i istraživanja iz područja povijesti umjetnosti te se donose revizije starijih radova i istraživanja što rezultira novim tezama, zaključcima i pogledima na povijest grada Nina. Rezultati suvremenih istraživanja mogu se uočiti u radovima Vedrane Delonge, Nikole Jakšića, Ivana Josipovića, Miljenka Jurkovića, Marije Kolege, Tomislava Marasovića, Magdalene Skoblar, Ante Uglešića, Pavuše Vežića i drugih.¹⁸

¹² Ljubo Karaman: *Pregled umjetnosti u Dalmaciji od doseljavanja Hrvata do pada Mletaka*, Zagreb: Matica hrvatska, 1952.; Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb: Matica hrvatska, 1930.; Ljubo Karaman, »O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata«, u: *vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22-23/1 (1942.), str. 73-113.; Ljubo Karaman, *Živa starina. Petdeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943.; Ljubo Karaman: *Pregled umjetnosti u Dalmaciji od doseljavanja Hrvata do pada Mletaka*, Zagreb: Matica hrvatska, 1952.; Ljubo Karaman, »O vremenu krstionice kneza Višeslava«, u: *Peristil* 3/1 (1960.), str. 107-109.

¹³ Šime Batović, Janko Belošević, Mate Suić, *Nin: problemi arheoloških istraživanja*, Zadar: Arheološki muzej u Zadru, 1968.

¹⁴ Vidi u: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 299-354.

¹⁵ Pavuša Vežić, »Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/15 (1985.), str. 201-215.

¹⁶ Ivo Petricioli, »Krstionica s imenom »*Vuissasclavo duci*« i problem ninskog baptisterija«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 14 (1984.).

¹⁷ Željko Rapanić, »Bilješka uz četiri Branimirova natpisa«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/11 (1981.), str. 179-190.

¹⁸ Popis njihovih radova vezanih za Nin vidi u poglavlju 1.2.

1.2. Pristup i metoda rada, korištena literatura i cilj

Rad sadrži pet poglavlja od kojih je prvo uvodno, a posljednje zaključno. Nakon uvodnoga poglavlja, rad donosi opći pregled povijesnoga, geografskog, crkvenog i političkog konteksta i položaja od prehistorije do kraja XI. stoljeća. Iako je naglasak postavljen na samu temu rada, odnosno period od IV. do XI. stoljeća, za razumijevanje je nužno prikazati kratki pregled i prijašnjih stoljeća i tisućljeća. Tako sami početak toga pregleda donosi geografski položaj grada Nina ističući njegovu stratešku važnost kroz povijest, a temeljna literatura tekstovi su geografa Damira Magaša.¹⁹ Iduća potpoglavlja donose sažeti povijesni pregled političkih okolnosti u razdoblju od IV. do XI. stoljeća s kratkim uvodom o liburnskoj i antičkoj *Aenoni*, povijest gradskoga urbanizma od liburnskoga naselja do srednjovjekovnoga grada te je na kraju posebno izdvojena crkvena povijest grada, odnosno povijest Ninske biskupije. Glavni dio rada kataloški je pregled sakralne gradnje u gradu Ninu, odnosno na otoku, u periodu od IV. do XI. stoljeća. Katalog obuhvaća devet crkava od kojih su neke više ili manje istražene, ili pak pretpostavljene, a obrađene su redom od najsjevernije do najjužnije. Za svaku crkvu donose se, ako su poznate, koordinate (napisane unutar kartografske projekcije HTRS 96 Croatia TM), dimenzije, dosadašnja istraživanja koja se opisuju i navode kronološkim redom, opis arhitekture, opis kamene plastike te, na kraju, zaključak koji se donosi na osnovi kritičke analize dosadašnjih istraživanja o svakoj od crkava.

Korištena literatura u ovome radu je iz područja povijesti, povijesti umjetnosti i arheologije. Za povijesni pregled grada Nina ponajprije treba izdvojiti najrecentnije relevantne povijesne preglede Roberta Matijašića *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana* i *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*²⁰ te Nevena Budaka *Hrvatska povijest od 550. do 1100*²¹ koji su polazna i temeljna literatura. Također, povijesni pregled

¹⁹ Damir Magaš, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina i problemi njegove suvremene valorizacije*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1995.; Damir, Magaš, »Osnovna geografska obilježja - Zadarska županija«, u: *Zadarska županija*, (ur.) Radoslav Vanjak, Zadar: ZADIZ – Zadar, 2001., str. 20-49.

²⁰ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009.; Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb: Leykam international, 2012.

²¹ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb: Leykam international, 2018.

nadopunjava se radovima autora kao što su Ivo Goldstein,²² Tomislav Raukar,²³ Danijel Džino²⁴ i Nada Klaić.²⁵ U glavnome dijelu rada, odnosno kataloškoj obradi sakralne gradnje, korištena je brojna, starija i novija literatura. Monografija Tomislava Marasovića *Dalmatia praeromanica* u četiri sveska najpotpuniji je široki pregled arhitekture u periodu od VII. do kraja XI. stoljeća²⁶ zbog čega je izvrsna relevantna početna literatura. Temeljna literatura korištena za analizu kamene plastike je publikacija Nikole Jakšića *Klesarstvo u službi evangelizacije*,²⁷ ali i članak Magdalene Skoblar u kojemu se bavila samo srednjovjekovnom skulpturom iz Nina.²⁸ Nadalje, u radu se spominje nekoliko autora koji su se u svojim člancima bavili epigrafskom analizom na kamenoj plastici u Ninu,²⁹ a posebno treba naglasiti djelo *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* Vedrane Delonge.³⁰ Korištena relevantna literatura za ranokršćansko razdoblje na zadarskome području, uz druge članke i ulomke, su *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije* Ante Uglešića³¹ i *Zadar na pragu kršćanstva* Pavuše Vežića.³² Na kraju, važno je istaknuti korištenu literaturu, članke i monografije, koji se detaljno i iscrpno bave uglavnom samo jednom sakralnom građevinom. Primjeri su *Dvije memorije križnoga tlocrta: Sv. Vid u Zadru i*

²² Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995.; Ivo Goldstein, *Hrvatski, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

²³ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.; Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.

²⁴ Danijel Džino, »From Byzantium to the West: 'Croats and Carolingians' as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia«, u: *Migration, integration and connectivity on the southeastern frontier of the Carolingian Empire*, (ur.) Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, Leiden – Boston: Brill, 2018., str. 17-31.; Danijel Džino, *From Justinian to Branimir. The Making of the Middle Ages in Dalmatia*, London - New York: Routledge, 2020.; Danijel Džino, »Rethinking Periodization in Post-Roman Southeastern Europe: The Case-Study od Dalmatia«, u: *Archeologia Bulgarica* 25/1 (2021.), str. 55-76.

²⁵ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1971.; Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 1976

²⁶ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, Split: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2008.-2013.

²⁷ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015.

²⁸ Magdalena Skoblar, »Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina«, u: *Adrias* 11/11 (2004.), str. 103-117.

²⁹ Željko Rapanić, »Bilješka uz četiri Branimirova natpisa«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/11 (1981.), str. 179-190.; Nikola Jakšić, »Novi natpis s imenom kneza Branimira«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, (ur.) Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb - Motovun - Split, 2012., str. 213-221.; Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/44-45 (2018.), 137-151.

³⁰ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.

³¹ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadarska nadbiskupija, 2002.

³² Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva: arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar: Arheološki muzej, 2005.

Sv. Križ u Ninu Pavuše Vežića iz 2017. godine³³ te radovi Marije Kolege vezani uz crkvu sv. Anselma. Kolega je u više navrata objavljivala članke vezane uz istraživanja i iskapanja crkve sv. Anselma,³⁴ a najrecentniji članak *Ranokršćanski sloj arhitekture u Nadžupnom kompleksu Sv. Asela u Ninu* iz 2014. godine donosi nove zaključke i saznanja.³⁵

Glavni cilj ovoga rada jest donijeti najrecentniji kataloški pregled sakralne gradnje u gradu Ninu od IV. do XI. stoljeća, uz vlastite argumentirane komentare i zaključke. Također, kao sporedni ciljevi rada mogu se navesti pregled dosadašnjih istraživanja na području grada Nina, ali i cjeloviti geografski, povijesni, crkveni i politički kontekst ranoga srednjeg vijeka, odnosno perioda od IV. do XI. stoljeća.

2. Povijesno-geografski pregled grada Nina

2.1. Gestrateški položaj grada Nina

Grad Nin nalazi se u sjevernoj Dalmaciji na rubnom sjevernom dijelu Ravnih kotara („najniži i najuravnjeniji dio“³⁶) te u najjužnijem dijelu Ninskoga zaljeva. Upravo specifičan i povoljan geografski položaj razlog je duge povijesti i tradicije grada Nina, njegovoga naseljavanja i strateške prednosti.

Geografski prostor Nina i njegove okolice „rezultat je složene geološke evolucije [...] koja je započela istekom paleocena pred oko 60 milijuna godina,“³⁷ dok je završna faza oblikovanja terena glacioeustatičko izdizanje morske razine.³⁸ Upravo ta okolica Nina i ninsko područje važan su temelj naseljavanja i urbanističkoga razvoja grada Nina. To su prostor Ravnih kotara u kojemu se nalazi Nin (pogodni za poljoprivredu), blizina Velebita (pogodno za stočarstvo) te blizina pomorskoga pravca koji povezuje Zadarski kanal i Velebitski kanal preko Virskoga mora i Ninskoga zaljeva (važno za trgovinu s obzirom da je Zadar dominirao u tom maritimnom prostoru).³⁹ Otočić Nin, koji je prije prokopavanja s južne strane bio poluotočić,⁴⁰ sa

³³ Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta: Sv. Vid u Zadru i Sv. Križ u Ninu*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2017.

³⁴ Marija Kolega, »Nin – zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela«, u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 28/3 (1996.), str. 43-48.; Marija Kolega, »Nin – arheološka istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela (Anselma)«, u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 33/2 (2011.), str. 83-95.

³⁵ Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture u Nadžupnom kompleksu Sv. Asela u Ninu«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 15-28.

³⁶ Damir Magaš, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina*, 1995., str. 7.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, str. 9.

³⁹ Isto, str. 3.

⁴⁰ Znanstvenici jednoznačno navode da je grad Nin bio poluotok u nekom trenutku u povijesti. Međutim, ne postoji suglasje u tome je li Nin bio otok koji je postao poluotokom taloženjem mulja i pijeska iz rijeke Ričine pa zatim

sjeverozapadne je strane omeđen Ninskim zaljevom, a sam grad i plitku luku (porat) štite „niski pješčani sprud i plitak morski prolaz Usta.“⁴¹ Ušće rijeke Ričine (Miljašić jaruge) nalazi se s jugoistočne strane otočića te se ulijevala u ninsku lagunu do ispravka toka početkom XX. stoljeća.⁴²

Plodno tlo koje omogućuje agrarnu orijentaciju prostora,⁴³ niska nadmorska visina te zaštita mora s jedne, a rijeke i močvare s druge strane, omogućili su ponajprije naseljavanje prostora još od kamenoga doba, ali i zaštitu prostora zbog čega se „Nin uspio oteti dramatičnoj sudbini mnogih antičkih središta na susjednom kopnu.“⁴⁴

2.2. Povijesni pregled prostora i vlasti od IV. do XI. stoljeća

Duga povijest naseljenosti prostora grada Nina važna je za transformiranja prostora, urbanizma i vlasti u razdoblju od IV. do XI. stoljeća. Područje otočića, upravo zbog prirodnih karakteristika, naseljeno je još od kamenoga doba što potvrđuju brojni nalazi.⁴⁵ U željeznome dobu, oko IX. stoljeća prije Krista, otočić naseljava narod Liburna čime „započinje proces formiranja njegove fizičke strukture s egzaktnim nasebinskim slojevima.“⁴⁶ S obzirom da su se liburnska naselja uglavnom nalazila na povišenim i zaštićenim mjestima, Nin predstavlja iznimku.⁴⁷ Liburni su u VIII. i VII. stoljeću prije Krista bili najjača pomorska sila na Jadranu, a položaj Nina, otočića koji je okružen plitkom morskom lagunom, pogodovao je takvome načinu života.⁴⁸ Prodorom Grka na istočnu obalu Jadrana i osnivanjem kolonija između VII. i I. stoljeća prije Krista,⁴⁹ liburnska naselja postepeno gube prevlast na Jadranu.

ponovno prokopan ili je pak Nin bio poluotok od njegova nastanka do kasnijega prokopavanja u srednjem vijeku. Također, neki navode da je Nin bio spojen kopnom s južne i jugoistočne strane, a drugi pak da je bio vezan uz kopno sa sjeveroistočne strane. Novija istraživanja (na temelju arheoloških istraživanja na lokaciji Gornjega mosta) zagovaraju tezu da je Nin za kopno bio vezan na sjeveroistočnoj strani grada. Vidi u: Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, 1969., str. 9.; Boris Ilakovac, »Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova«, 1995., str. 73-96.; Damir Magaš, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina*, 1995., str. 4.; Nikola Jakšić, *Nin: prva hrvatska biskupija*, 1997., str. 6-7.; Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 30.

⁴¹ Damir Magaš, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina*, 1995., str. 4.

⁴² Isto.

⁴³ Isto, str. 34.

⁴⁴ Nikola Jakšić, *Nin: prva hrvatska biskupija*, 1997., str. 7.

⁴⁵ Vidi u: Marija Kolega, *Vodič. Muzej ninskih starina*, 2018., str. 10. ili Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, 1969., str. 16.

⁴⁶ Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 27.

⁴⁷ Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, 1969., str. 34-35.

⁴⁸ Marija Kolega, *Vodič. Muzej ninskih starina*, 2018., str. 12.

⁴⁹ Grčka kolonizacija na Jadranu, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23213> (pregledano 20. svibnja 2021.)

Liburnska naselja pokorena su od strane Rimskoga Carstva u vrijeme Julija Cezara (59. pr. Kr. – 44. pr. Kr.),⁵⁰ a dok u vrijeme Augusta (31. pr. Kr. – 14.) dolazi do organizacije carske provincije Dalmacije⁵¹ kojoj je pripadala i, sada već rimska, *Aenona*. Istraživanja navode da je Nin, odnosno *Aenona* „u rimsko doba bila poluotočić, vezana uz kopno svojom sjeveroistočnom stranom.“⁵² Status municipija *Aenona* je stekla oko 16. godine prije Krista kada se osniva *ordo decurionum* (gradsko vijeće)⁵³ i kada slobodni građani dobivaju rimsko građansko pravo (čime su rimske vlasti držale pod kontrolom starosjedilačko stanovništvo), a prethodio mu je proces akulturacije i romanizacije stanovništva.⁵⁴ Rimska je *Aenona*, uz *Iaderu*, bila jedan od najrazvijenijih gradova toga područja⁵⁵ što dokazuju i brojni ostaci arhitekture i kamene plastike. Razvijenost grada potvrđuju i cestovni promet, odnosno postojanje rimske ceste koja je povezivala *Aenonu* s *Iaderom*,⁵⁶ ali i pomorski promet.⁵⁷ Prihvatanjem rimskih tradicija i napuštanjem svojih liburnskih, do IV. stoljeća u Dalmaciji se postupno formira, pa tako vjerojatno i u Ninu, „kompaktno romansko stanovništvo“ te više nema spomena liburnskih tradicija.⁵⁸

Poodmaklo razdoblje Rimskoga Carstva za provinciju Dalmaciju znači razdoblje kontinuiteta bez direktnih sukoba, ali i postepeni gubitak na važnosti provincije. Iako nije mnogo podataka poznato konkretno o ninskome području, iz podataka o provinciji Dalmaciji kojoj je pripadala i *Aenona*, može se pretpostaviti i zaključiti njezina sudbina. Najprije, političke promjene i sukobi koji su se događali između cara Konstantina i njegovih nasljednika u prvoj polovici IV. stoljeća mijenjajući upravitelje provincije Dalmacije, nisu se direktno odrazili na dalmatinske gradove koji su „nastavili živjeti kontinuitet urbane kulture.“⁵⁹ Promjene u strukturi i vizuri gradova postale su vidljive u vrijeme cara Teodozija I. (379.-395.) kada se skidaju i uništavaju poganski predmeti, kamena plastika, ali i arhitektura⁶⁰ te u vrijeme provale

⁵⁰ Mate Suić, »Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici«, 1969., str. 64.

⁵¹ „Granica rimske provincije Dalmacije tekla je od ušća Raše u Istri na Snježnik, odatle, crtom približno usporednom sa Savom, preko utoka Sane u Unu do izvorišta rijeka Kolubare i Ljiga u današnjoj Srbiji; odatle se spuštala Ibrom na Šar-planinu, a potom skretala prema zapadu na rijeku Mati (Albanija) i zatim dopirala do mora, a pripadalo joj je i istočnojadransko otočje od Kvarnera do Boke.“ Dalmacija, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=13743> (pregledano 15. listopada 2021.)

⁵² Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 30.

⁵³ Marija Kolega, *Vodič. Muzej ninskih starina*, 2018., str. 16.

⁵⁴ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 104.

⁵⁵ Mate Suić, *Prošlost Zadra I*, 1981., str. 53.

⁵⁶ Ivan Milotić, *Rimska cestovna baština*, 2010., str. 279. Važnost spomenute ceste, očituje se i u činjenici da je pravac rimske ceste sačuvan i korišten kao put prema Zadru do u suvremeno doba (do unatrag desetak godina).

⁵⁷ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 54.

⁵⁸ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 105.

⁵⁹ Isto, str. 102. Iako se u literaturi ne spominje konkretno Nin kao jedan od urbanih kolonijskih gradova, može se pretpostaviti (prema dataciji i arheološkim istraživanjima) da i *Aenona* pripada toj skupini.

⁶⁰ Isto, str. 155.

barbara jer gradovi, pa tako i *Aenona*, ojačavaju svoje zidine.⁶¹ Međutim, bez obzira što Dalmacija uglavnom nije doživjela veća razaranja, s vremenom provincija gubi na važnosti što se očitovalo i postupnim padom gospodarstva tijekom IV. stoljeća. Na taj način životni standard provincije opada, iako je pomorski promet tijekom IV. i V. stoljeća još uvijek funkcionirao (za razliku od kopnenoga kojega su nadzirali barbari).⁶²

Nakon pada Zapadnoga Rimskog Carstva te kratkih sukoba oko vlasti, Odoakar (482.-493.) je 482. godine osvojio i zavladao provincijom Dalmacijom. Njegova je vladavina u Dalmaciji trajala do 489. godine kada ju osvajaju Ostrogoti na čelu s Teodorikom (493.-526.), a Teodorikova službena vladavina započinje 493. godine nakon što je dao ubiti Odoakra.⁶³ Iako navedeni događaji navode na potencijalne nemire u provinciji, oba su vladara prihvatila postojeće stanje i kulturu prostora u smislu održavanja antičke tradicije, odnosno političkoga, gospodarskog i kulturnog kontinuiteta i suživota, a samo područje Dalmacije i nisu previše naseljavali.⁶⁴ Upravo radi toga, struktura grada bitno se ne mijenja, a to potvrđuju i arheološka istraživanja.

Politička kriza ponovno nastupa oko druge petine VI. stoljeća. Nekoliko se promjena u to vrijeme događalo u političkoj vlasti. Justin (518.-527.) nasljeđuje Anastazija i dolazi na vlast Istočnoga Rimskog Carstva 518. godine s pomoćnikom Justinijanom.⁶⁵ Kasnije krizu dodatno produbljuju Teodorikova smrt 526. godine te Justinijanov dolazak na vlast Istočnoga Rimskog Carstva 527. godine.⁶⁶ Romani, s druge strane, nezadovoljni nefunkcionalnim suživotom s Ostrogotima, obraćaju se za pomoć caru Istočnoga Rimskog Carstva.⁶⁷ Justinijan (527.-565.) i njegova vojska, u želji da ponovno ujedini Istočno i Zapadno Rimsko Carstvo pod svojom vlasti, 535. godine krenuo je u pohod na Dalmaciju i osvojio Salonu. Time započinje rat između Istočnoga Rimskog Carstva i Ostrogota koji je trajao do 554. godine proglašenjem „Pragmatičke sankcije“ (*Pragmatica sanctio*).⁶⁸ Justinijanova vojska osvojila je cijelu Dalmaciju 536. godine, a iako se vlast u dijelovima Dalmacije mijenjala kroz godine ratovanja (uglavnom uz kopneni prometni put), prostor Ravnih kotara, kojemu pripada i grad Nin, bio je

⁶¹ Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 28.

⁶² Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 78-79, 88, 106, 145-152. Obzirom da je *Aenona* imala pomorsku luku, za pretpostaviti je da je i u tome gradu pomorski promet funkcionirao, pogotovo zbog činjenice da je *Aenona* imala solanu, a i zbog blizine Zadra.

⁶³ Isto, str. 166.

⁶⁴ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 8. ili Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 168-177.

⁶⁵ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 185.

⁶⁶ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 185-186.

⁶⁷ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 187.

⁶⁸ Isto, str. 194-208.

u vlasti Justinijana i pošteđen razaranja.⁶⁹ Takva stabilna vlast u prvoj polovici VI. stoljeća na području Dalmacije rezultira rastom graditeljske aktivnosti, osobito one sakralne (gradnja crkava i osnivanje samostana), ali se i obnavljaju zidine gradova.⁷⁰ Međutim, posljedice rata bile su vidljive u gospodarskome aspektu, u smislu nedostatka hrane i lošega standarda života,⁷¹ ali i padu broja stanovnika, čemu je pridonijela i kuga (541.-542.) koja je zahvatila carstvo, pa tako i područje Dalmacije, odnosno Nina.⁷² U drugoj polovici VI. stoljeća, odnosno nakon smrti cara Justinijana 565. godine, u Panoniji dolazi do sukoba između Langobarda i Gepida, ali i prodora Avara i Slavena.⁷³ Sukobi i prodori rezultiraju raseljavanjem i imigracijom stanovništva južno od Save te u Italiju.⁷⁴ Iako geografski nedaleko, događanja u Panoniji nisu utjecala na život u Dalmaciji.⁷⁵ Zaključno, još uvijek miran i stabilan period za područje Ravnih kotara, dakle i ninskoga područja, koje je i dalje bilo pod vlašću Istočnoga Rimskog Carstva, bio je i nakon smrti cara Justinijana pa sve do razdoblja rata između Franačkoga i Bizantskog Carstva.⁷⁶

Prodor Franaka (u čijoj su vojsci „sudjelovali Franci, Bavarci, Sasi, Tirinžani, Frigijci i Slaveni“⁷⁷) krajem VIII. stoljeća i njihovo osvajanje sjeverne i srednje Italije, Pirinejskoga poluotoka, Panonije i Istre, doveo ih je na granice s Bizantom te negativno utjecao na njihov odnos, a krunjenje Karla Velikog za cara 800. godine tome je još više doprinijelo. Tijekom sukoba ove dvije sile, koji se u historiografiji naziva Franačko-bizantski rat,⁷⁸ provincija Dalmacija kao granični prostor, ali i zbog povoljnoga geografskog i političkog položaja, nije bila pošteđena.⁷⁹ Međutim, suprotno ustaljenome mišljenju da su barbari razorili dalmatinske gradove, na prostoru Ravnih kotara nema tragova uništavanja sakralnih objekata i gradova općenito što upućuje na suživot Romana i pridošlih barbara.⁸⁰ Unutarnji sukobi u Istočnom

⁶⁹ Danijel Džino, »Rethinking Periodization in Post-Roman Southeastern Europe«, 2021., str. 56-57.

⁷⁰ Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 1995., str. 64-71.

⁷¹ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, 2012., str. 203-204.

⁷² Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 63.

⁷³ Više o sukobima i prodorima barbarskih naroda u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 71-76.

⁷⁴ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 71.

⁷⁵ Isto, str. 63.

⁷⁶ Vidi u: Isto, str. 123, 323.

⁷⁷ Isto, str. 119.

⁷⁸ Više o Franačko-bizantskom ratu vidi u: Isto, str. 119-128.

⁷⁹ Iako su se vodili sukobi za prevlast nad Dalmacijom, sami gradovi nisu teško stradali, a dolazi čak i do neke vrste uzleta, odnosno „renesanse“, kako ju naziva Neven Budak. Vidi u: Neven Budak, »Carolingian Renaissance or Renaissance of the 9th Century on the Eastern Adriatic?«, u: *Migration, integration and connectivity on the southeastern frontier of the Carolingian Empire*, (ur.) Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, Leiden – Boston: Brill, 2018., str. 32-39.

⁸⁰ Danijel Džino, *From Justinian to Branimir*, 2020., str. 100.

Rimskom Carstvu⁸¹ oslabili su njegovu kontrolu nad područjem Dalmacije i Venecije. Karlo Veliki iskoristio je upravo tu slabost te pobunu u Veneciji kako bi krenuo u osvajanje Dalmacije.⁸² Pohod je bio uspješan, a stanovnici osvojenoga dalmatinskog područja prihvaćaju karolinšku vlast 805. godine, što potvrđuje i posjet zadarskoga biskupa Donata i zadarskog duksa Pavla karolinškome dvoru.⁸³ Rat je okončan 812. godine⁸⁴ potpisivanjem Aachenskoga mira kada je donesena i odlučena konačna podjela provincije Dalmacije. Bizantskome Carstvu pripali su otoci i priobalni gradovi, dok je Karlu Velikom pripala unutrašnjost Dalmacije.⁸⁵

Nakon sklapanja mirovnoga sporazuma bilo je potrebno uspostaviti lokalnu vlast na području franačke Dalmacije, kojoj je pripadao i Nin. Prvi poznati vladar bio je Borna, franački vazal u vrijeme Franačko-bizantskoga rata, a uz njega se vežu titule knez Gudučana i duks Dalmacije i Liburnije.⁸⁶ Za vrijeme njegove vladavine franačka je kontrola bila snažna na tome području, stanovništvo nije bilo većinski pokršteno, a sama Bornina vlast nije bila dovoljno čvrsta.⁸⁷ Prvi vladar franačke Dalmacije koji se naziva knezom Hrvata, čime se afirmira teritorij kao Hrvatska Kneževina, bio je Trpimir, a vladao je sredinom IX. stoljeća.⁸⁸ Trpimir je, za razliku od Borne, imao hrvatsku etničku pripadnost, bio je kršten te je njegova vlast bila čvršća i autonomnija u odnosu na karolinšku.⁸⁹ Također, nakon formiranja Hrvatske Kneževine, teritorij se dijeli na jedanaest županija od kojih je jedna bila i ninska (vidi Karta 4.).⁹⁰ Za Nin, odnosno potvrdu njegove razvijenosti i uloge u Hrvatskoj Kneževini, važna je vladavina kneza Domagoja. Iz povijesnih je izvora poznato da je Domagoj za vrijeme svoje vladavine, od 864.

⁸¹ Još od 730. godine Istočno Rimsko Carstvo vodi rasprave i sukobe unutar carstva u vezi štovanja ikona. Dugotrajni sukobi rezultirali su slabljenju samoga carstva, osobito na udaljenijim teritorijima. Vidi u: Ikonoklazam, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27037> (pregledano 15. studenoga 2021.)

⁸² Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 100.

⁸³ Iako se ne može sa sigurnošću tvrditi kojim je područjem upravljao duks Pavao, Neven Budak pretpostavlja da je pod njegovom upravom bilo i područje „između Nina, Knina i Splita, a možda i otoka“. Vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 122.

⁸⁴ Iz povijesnih je dokumenata, ali i sekundarne literature poznato da je mir sklopljen 812. godine. Neven Budak i Tomislav Raukar u knjizi *Hrvatska povijest srednjeg vijeka* kao godinu Aachenskoga mira navode 814. godinu. Vidi u: Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 101.

⁸⁵ Prema povijesnim događajima koji slijede te arheološkim nalazima, može se zaključiti da je grad Nin bio pod karolinškom vlašću još od Pipinova osvajanja Dalmacije, a nakon Aachenskoga mira zasigurno je dio „karolinške“ Dalmacije.

⁸⁶ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 166.

⁸⁷ Nedovoljno čvrsta vlast Borne očituje se u pobuni Gudučana u vrijeme sukoba s knezom Ljudevitom Posavskim. Vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 108.; Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 102-104.; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 1995., str. 169-171.

⁸⁸ Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 107.

⁸⁹ Više o knezu Trpimiru i njegovoj vladavini vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 106-110, 166-174.; Trpimir I., <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62489> (pregledano 15. studenoga 2021.); Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 107-110.

⁹⁰ Danijel Džino, *From Justinian to Branimir*, 2020., str. 176.

do 876. godine, gusario sa svojom mornaricom po Jadranu te napadao Mlečane i Istru,⁹¹ a jedino uporište koje je bilo dovoljno razvijeno za mornaricu bio je Nin.⁹² Izneseni podatak dokazuje da je Nin, iako gubi na važnosti dok je bio pod istočnom vlasti,⁹³ u vrijeme hrvatskih vladara bio važno priobalno središte i luka.⁹⁴ Prostor Hrvatske Kneževine pada pod vlast Bizantskoga Carstva u vrijeme kneza Zdeslava (878. – 879.) koji je bio njihov štitićenik.⁹⁵ Zdeslavova vladavina ne traje dugo, a nakon njega na vlast dolazi Branimir.⁹⁶ On se ponovno priklonio Karolinzima, a budući da njihovo kraljevstvo nije više bilo snažno te je htio neovisniju vladavinu,⁹⁷ potporu je zatražio (i dobio) od pape Ivana VIII.⁹⁸ Branimirova vladavina, od 879. do 892. godine, obilježena je mirnim razdobljem bez sukoba, autonomijom vlasti te graditeljskim usponom. U povijesnim izvorima spominje se Nin, jedan od važnijih gradova u zaleđu „bizantskoga“ Zadra,⁹⁹ kao jedno od sjedišta vladara, osobito vezano uz kneza Branimira, međutim, za to ne postoje nepobitni dokazi. Tijekom X. i XI. stoljeća prostorom Hrvatske Kneževine, odnosno, krunjenjem Tomislava, Hrvatskoga Kraljevstva, vladala je dinastija Trpimirovića koja je još od kneza Zdeslava (Trpimirova sina) bila priklonjena Bizantskome Carstvu. Rezultat bizantske vlasti na prostoru Hrvatske bio je spajanje, odnosno zajedništvo teritorija Hrvatske i Dalmacije.¹⁰⁰ Bizantsko Carstvo smatralo je Hrvatsko Kraljevstvo svojom provincijom što potvrđuje i titula eparha (upravitelja provincije) koja je dodijeljena hrvatskome kralju Stjepanu Držislavu I. u posljednjoj četvrtini X. stoljeća.¹⁰¹ Tijekom XI. stoljeća odnos s Bizantskim Carstvom je slabio, osobito nakon raskola 1054. godine, a hrvatski su vladari vraćali teritorije koje je ono zauzelo. Slabljenje utjecaja Istoka

⁹¹ Više o gusarenju i Domagojevoj vladavini vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 128-133.

⁹² Isto, str. 192.

⁹³ Ivo Goldstein, citirajući stariju literaturu, navodi da je Nin, kao i Salona, nakon prodora barbara (Avara i Slavena) u VII. stoljeću, bio napušten, iako ne u potpunosti. Međutim, iako se ta tvrdnja nalazi u većem broju literature starijega datuma (vidi: Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 1971.; Eduard Peričić, »Nin u doba hrvatskih narodnih vladara«, u: *Povijest grada Nina*, Zadar: JAZU, 1969., str. 110.; Šime Batović, Mate Suić, Janko Belošević, *Nin: povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 1986.), sam Goldstein ističe kako za te tvrdnje ne postoje dokazi, kako pisani, tako ni arheološki. Vidi u: Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992., str. 95-96.

⁹⁴ Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 1995., str. 120-121.

⁹⁵ Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, 1976., str. 78-79.

⁹⁶ Zbog više spomenika na kojim se nalazi Branimirovo ime, a koji potječu s teritorija Ravnih kotara i zadarskog zaleđa, pretpostavlja se da je podrijetlom bio s tih prostora. Vidi u: Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 116.

⁹⁷ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 1997., str. 33-34.

⁹⁸ Više o odnosu Branimira i pape Ivana VIII. vidi u: Mirjana Matijević-Sokol, *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*, Split: Književni krug, 1990.

⁹⁹ Vidi u: Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 1997., str. 21.

¹⁰⁰ Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 122.

¹⁰¹ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 225.

kulminiralo je dolaskom dinastije Arpadovića na vlast, odnosno krunjenjem Kolomana za kralja Hrvatske i Dalmacije 1102. godine.¹⁰²

2.3. Urbanizam i arhitektura Nina od predrimskoga doba do XI. stoljeća

Naseljenost i urbanizacija grada Nina rezultat je, kako je već spomenuto, pogodnoga geografskog položaja prostora. Formirano naselje Liburna na prostoru otočića uvjetovalo je kasnije rimsko, ali i srednjovjekovno oblikovanje prostora kao i otklon u orijentaciji sakralnih objekata, crkava.

Liburnsko naselje „zauzimalo (je) cijelu površinu otočića i prema njemu imalo približno kružan izgled, što je uobičajen oblik liburnskih naselja.“¹⁰³ Niska nadmorska visina otočića, iako je okružen morem i rijekom (močvarnim tlom), pretpostavlja neku vrstu bedema. Bedemi građeni kao suhozidne strukture te vrata i drveni most na južnoj strani otočića (na položaju današnjih Donjih vrata) arheološkim su istraživanjima pronađeni ispod kasnosrednjovjekovnih bedema koji su vidljivi i danas.¹⁰⁴ U razdoblju antike, odnosno u procesu romanizacije liburnskoga stanovništva pod vlašću Rimskoga Carstva, ponovno se grade bedemi na temeljima liburnskih. Danas je istočno od Donjega mosta vidljiva unutrašnja strana rimskih zidina koji su zidani od kamenih blokova.¹⁰⁵ (Vidi Karta 6.) Također, sredinom XX. stoljeća tijekom arheoloških istraživanja pronađen je i akvedukt koji je u grad ulazio istočnije od Donjih vrata (današnji položaj Dvorina).¹⁰⁶ Stariji navodi iznose da je taj položaj bio glavni ulaz u grad te da se od toga ulaza *cardo* pruža ravno u smjeru sjevera prema forumu i hramu.¹⁰⁷ Taj podatak povlači pitanja ulaza u grad, uličnoga rastera i općenite orijentacije grada, a koja se pak vežu uz starije, liburnsko naselje. Starija literatura, u nedostatku istraživanja, pretpostavljala je, prema drugim istraživanim liburnskim naseljima, koncentrično-radijalan raster ulica.¹⁰⁸ Novija istraživanja provedena na nekoliko lokacija u gradu Ninu demantiraju tu tvrdnju pronalaskom

¹⁰² Bizant, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=7941> (pregledano 18. studenoga 2021.)

¹⁰³ Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, 1969., str. 34. Treba uzeti u obzir da se površinom otočića smatra prostor okružen zidinama te da je današnja površina otočića nešto veća zbog dogradnje cesta i rive.

¹⁰⁴ Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 27, 29.

¹⁰⁵ Isto, str. 28.

¹⁰⁶ Vidi u: Boris Ilakovac, »Aquaeductus Aenonae«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 265-298.

¹⁰⁷ Vidi u: Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1901.; Mate Suić, »Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici«, 1969., str. 61-104.; Boris Ilakovac, »Liburnska i rimska Aenona (Nin)«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti 37/24* (1998.), str. 1-14. Navedena literatura donosi iste zaključke i tlocrte grada, dok najnovija istraživanja i rad Marije Kolege donose potpuno novi i jedini takav pregled i tlocrt grada. Vidi: Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019.

¹⁰⁸ Vidi u: Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, 1969., str. 34.

liburnske ulične strukture te, iako nije točno utvrđen cjeloviti liburnski raster, može se zaključiti da je sličniji ortogonalnome rasteru.¹⁰⁹ Bez obzira na municipalni status i karakter Nina, odnosno *Aenone* u Rimskome Carstvu¹¹⁰ te urbanističke promjene u odnosu na liburnsko doba, *Aenona* djelomično zadržava postojeću strukturu ulica, ali i grada općenito. Ta je teza potvrđena arheološkim istraživanjima na području oko današnjega ulaza u grad (Bardelina) u sklopu kojih su pronađene i dokumentirane dvije kule koje su bile južni ulaz u grad (vidi Karta 6.).¹¹¹ Most koji je povezivao kopno s južnim ulazom u grad u liburnsko je doba bio drveni, a od vremena Rimskoga Carstva nadalje kameni.¹¹² Gornji, odnosno istočni ulaz u antičku *Aenonu*, a koji u vrijeme Liburna nije postojao, građen je po istome principu kao i donji ulaz, dvije kvadratne kule koje flankiraju vrata.¹¹³ Međutim, istraživanjima nisu pronađeni dokazi o mostu koji spaja otočić s kopnom zbog čega se pretpostavlja da je upravo u razdoblju antike i na tome položaju Nin bio poluotočić. Dakle, pozicioniranjem antičkih ulaza u grad, a onda i arheološkim istraživanjima zaključuje se nepravilni ortogonalni raster ulica grada Nina koji počiva na liburnskoj strukturi grada. Glavna ulica, *cardo*, nepravilna je i pravac se lomi na dva mjesta, a protezala od se južnih Donjih vrata do foruma koji se nalazio otprilike u središtu grada sa zapadne strane ulice.¹¹⁴ *Decumanus*, za koji se ne zna točan položaj, protezao se od istočnih Gornjih vrata, također prema forumu. Nije poznato na kojoj se točno lokaciji nalazilo sjecište *carda* i *decumanusa*. Također, smještaj foruma nije bio u skladu s antičkim, odnosno rimskim urbanističkim propisima zbog čega se smatra da je on vezan uz ranije liburnsko središte naselja.¹¹⁵ Uz raspored ulica, središte grada još je jedan prilog neinvazivne rimske urbanističke promjene i uvažavanju zatečenoga stanja u gradu Ninu, odnosno rimskoj *Aenoni*. Naseljenost prostora u vrijeme Liburna potvrđuju i ostatci jednostavnih jednodimenzionalnih nastambi, dok su, uz postojanje luksuznijih *domusa*, na tim temeljima sagrađene antičke *inasulae* (vidi Karta 6.).¹¹⁶

Urbanistički plan i izgled srednjovjekovnoga grada Nina djelomično se oslanja na onaj antički. Antičke su se zidine pojačavale u kasnoj antici, odnosno u vrijeme provale barbara, ali

¹⁰⁹ Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 28.

¹¹⁰ Šime Batović smatra da je upravo status municipija grada Nina razlog za potpuno mijenjanje strukture grada. Navodi i postojanje primjera gdje se zadržava liburnska struktura, ali samo u slučaju naselja koji nisu municipiji. Vidi u: Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, 1969., str. 35-36.

¹¹¹ Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 29.

¹¹² Boris Ilaković, »Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova«, 1995., str. 83.

¹¹³ Ostatci antičkih Gornjih vrata nalaze se nešto sjevernije od kasnijih novovjekovnih vrata koja su vidljiva i danas. Vidi u: Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 30.

¹¹⁴ Isto, str. 32.

¹¹⁵ Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, 1969., str. 37.

¹¹⁶ Vidi u: Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 28, 41-43.

i kasnije kroz srednji vijek,¹¹⁷ a danas su teško vidljivi srednjovjekovni slojevi zidina.¹¹⁸ Dakle, zidine srednjovjekovnoga grada počivaju na onim antičkim, odnosno liburnskim što potvrđuje „plansko nastavljanje naslijeđa prošlosti iz najstarijih epoha fortificiranja grada ne umanjujući njegov opseg i urbanizirani izgled.“¹¹⁹ Antički raster grada Nina nije u potpunosti poznat upravo zbog srednjovjekovnih, ali i kasnijih preinaka ulica. Glavna ulica (Srednja ulica, Kalelarga, današnja Branimirova ulica), odnosno antički *cardo*, upotrebljavala se, uglavnom nepromijenjena, u razdoblju srednjega vijeka (i danas), a takav je slučaj i s većim brojem sporednih ulica. S druge strane, antički *decumanus*, ali i neke druge sporedne ulice, u srednjem su vijeku ili prestale biti korištene ili im je promijenjen pravac. Primjer prestanka korištenja ulice je ranosrednjovjekovna crkva Sv. Križa čiji opseg obuhvaća i dio antičke ulice. Arheološkim istraživanjima pronađeni su ostatci ranosrednjovjekovne stambene arhitekture koja je „na tlu Dalmacije izuzetno [...] rijetka, a osim Nina do sada je takvo naselje arheološki potvrđeno jedino u Bribiru.“¹²⁰ (Vidi Tlocrt 1.) Ta je stambena arhitektura uglavnom pratila antičke temelje, ali u tehnici suhozida, a na pojedinim mjestima sagrađeni su novi zidovi. Nadalje, važno je napomenuti da urbanizam grada Nina koji je više-manje sačuvan od vremena liburnskih naselja uvjetuje i orijentaciju, kako stambene arhitekture, tako i one sakralne. Zbog toga, sve srednjovjekovne crkve u Ninu imaju odklon od pravilne orijentacije istok-zapad. Građene su okomito na ulicu uz koju se nalaze, što znači da im je orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Iznimku čini crkva sv. Marije, čija je orijentacija jugozapad-sjeveroistok, a također, vanjske zidove samostana crkve sv. Marije (samostana sv. Marcele) na sjeverozapadnoj strani čine zidine grada. Iako se struktura grada djelomično oslanja na antičku, uz već spomenute pregradnje sporednih antičkih ulica, dolazi do još nekih promjena. Za početak, središte grada premješta se južnije od onoga liburnskog i antičkog. Središte ranokršćanskoga, ali i ranosrednjovjekovnoga grada Nina postaje kompleks sv. Anselma, čija je južna građevina pregradnja nekadašnje prostorije kasnoantičke građevine, a dok kompleks počiva na antičkim građevinama.¹²¹ Antički forum prestaje biti središtem grada, a na njegovim se ruševinama u ranome srednjem vijeku gradi crkva.¹²² Razlog tomu, kao i premještanju lokacije središta grada,

¹¹⁷ Isto, str. 28.

¹¹⁸ Razlozi su nadogradnja i ojačavanje zidina u kasnijim stoljećima, ratna razaranja, ali i suvremena (kroz XX. stoljeće) uništavanja radi određene privatne ili javne svrhe.

¹¹⁹ Isto, str. 37.

¹²⁰ Igor Borzić, Martina Čelhar, Karla Gusar, Mato Ilkić, Mate Radović, Dario Vujević, *Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu*, katalog izložbe povodom 50. obljetnice Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, Zadar – Nin: Sveučilište u Zadru – Muzej ninskih starina, 2013., str. 61.

¹²¹ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 37.

¹²² Gradnja crkve na toj lokaciji potvrđuje da se hram dao srušiti kako bi se podigla crkva. Razlog tomu, kao i premještanju lokacije središta grada, vjerojatno je prekidanje veze s poganskim običajima te potvrda Nina kao

vjerojatno je prekidanje veze s poganskim običajima te potvrda Nina kao kršćanskoga grada. Također, kao još jedan primjer uništavanja i prekidanja veza s poganskim, postoji i pretpostavka koju iznosi Zvezdan Strika da se crkva sv. Marije u Ninu sagradila na temeljima poganskoga svetišta posvećenom božici Anzotici koju je zamijenio marijanski kult.¹²³ Zaključno, iako se osnovne karakteristike grada, kao što su raster i zidine, uglavnom ne mijenjaju iz antike u kasnu antiku i rani srednji vijek, mijenja se struktura grada u kontekstu novih važnih lokacija, pozicija i funkcija, a osobito novoga kršćanskog središta grada sa, u ranome srednjem vijeku, biskupskim kompleksom.

2.4. Crkva i kršćanstvo – razvoj kršćanstva i Ninska biskupija

Početak kristijanizacije područja Rimskoga Carstva, koje obuhvaća i grad Nin, može se, s obzirom na povijesne okolnosti i političke odredbe, smjestiti u IV. stoljeće.¹²⁴ Tako je Nin još u doba koje historiografija naziva kasnom antikom bio važno crkveno središte,¹²⁵ čemu svjedoče crkva sv. Anselma s baptisterijem iz V./VI. stoljeća te bazilika sv. Marije iz VI. stoljeća. Dakle, s obzirom da su barbari, odnosno Slaveni, došli u Nin kao grad koji je već imao crkve i pokršteno stanovništvo, crkvenu organizaciju u Ninu nisu uspostavili Franci.¹²⁶

Nakon podjele 812. godine na „franačku“ i „bizantsku“ Dalmaciju, u crkvenoj se hijerarhiji nije ništa promijenilo. Splitska i Zadarska biskupija zadržale su nadležnost za franačko područje,¹²⁷ a Nin je vjerojatno bio podređen zadarskome biskupu.¹²⁸ S obzirom da su dalmatinski biskupi bili priklonjeni Istočnoj Crkvi i carigradskome patrijarhu,¹²⁹ a hrvatski

kršćanskoga grada. Također, je li na ruševinama hrama riječ o crkvi sv. Mihovila, crkvi sv. Ambroza ili o obje, literatura ne daje jednoznačan odgovor (više o tome u nastavku).

¹²³ Zvezdan Strika, »Početci i razvoj ninske Crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 53 (2011.), str. 29.

¹²⁴ Izgledno je da je kršćanstvo na područje Dalmacije došlo i mnogo ranije. U Novom zavjetu Biblije u Drugoj poslanici Timoteju (4,10) piše da je Pavlov učenik Tit poslan propovijedati vjeru u Dalmaciju. Iako se iznesena tvrdnja iz Biblije ne može držati kao definitivni dokaz, ona nije isključena. S obzirom na povijesne okolnosti (Milanski edikt 313. godine i Teodozijevu odredbu iz 380. godine), o javno prihvatljivom širenju kršćanstva može se govoriti tek od IV. stoljeća. Vidi u: Zvezdan Strika, »Hagiografska baština Ninske crkve i njezin odnos prema hagiografskoj tradiciji Salonitansko-splitske crkve: sukobljavanje salonitansko-splitskog i ninskog biskupa oko uspostave metropolije u svjetlu povijesne i hagiografske literature«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 (2017.), str. 56.; Nenad Cambi, »Početci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt«, u: *Adrias* 20/20 (2014.), str. 120.

¹²⁵ Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 69.

¹²⁶ Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, (ur.) Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb: Matica hrvatska, 2015., str. 210.

¹²⁷ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 152.

¹²⁸ Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 210.

¹²⁹ Tijekom sukoba carigradskoga patrijarha Focija i pape Nikole I. dalmatinski biskupi priklanjaju se carigradskome patrijarhu, odnosno Istočnoj Crkvi. Time se, a osobito nakon Focijeve shizme 867. godine (Focijeva

vladar, po svemu sudeći, Trpimir¹³⁰ priklonjen Franačkome Carstvu, „šezdesetih [je] godina izdvojio svoju državu iz dalmatinskih biskupija i osnovao vlastitu, hrvatsku biskupiju u Ninu.“¹³¹ Nin je kao jedino jako crkveno središte Franačkoga Carstva, koje mu je nakon Aachenskoga mira 812. godine pripalo, te kao grad s dobrim strateškim položajem,¹³² bio logičan izbor za jedno od biskupskih sjedišta.¹³³

Kako bi grad Nin u razdoblju ranoga srednjeg vijeka potvrdio svoj legitimitet kao važan kršćanski grad i legitimitet biskupije, morao je imati, odnosno stvoriti hagiografske temelje. Prema Zvezdanu Striki, legenda o ninskoj trijadi razvijala se paralelno s legendama o zadarskim i splitskim svecima koji su direktni nasljednici apostola.¹³⁴ S druge strane, ne uspoređujući ninsku trijadu s bizantskim središtima, Pavuša Vežić smatra da je kult ninskih svetaca stvoren u okviru franačkoga utjecaja i liturgije.¹³⁵ Prema legendi, trijadu čine sveti Anselmo (utemeljitelj Ninske biskupije i njen prvi biskup, jedan od 72 Kristovih učenika), sveti Ambroz (đakon koji je rodbinski povezan s biskupom Anselmom) te sveta Marcela (služavka Marte, Lazarove sestre).¹³⁶ Većina novije literature odbacuje legendu te ninsku trijadu tumači kao „milansko-franački import“ uz tumačenje sv. Ambrozija kao milanskoga biskupa, sv. Marcele kao sestre sv. Ambrozija te sv. Anselma kao nepoznatoga, vjerojatno milanskog, đakona.¹³⁷ Bez obzira na porijeklo, hagiografska baština na koju se pozivala Ninska biskupija bila je jedan od razloga na temelju kojih je ona kasnije i ukinuta (o tome više u nastavku).

Točna godina osnivanja Ninske biskupije nije poznata,¹³⁸ a prvi spomen biskupije nalazi se u pismu pape Nikole I., između 858. i 867. godine, u kojemu kori ninsko svećenstvo i ne

ekskomuniciranja pape Nikole I.) narušava odnos dalmatinskih biskupa s Rimom. Vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 152.

¹³⁰ Iako nije točno poznato koje godine je osnovana Ninska biskupija, iz razdoblja kada su napisana pisma pape Nikole I. pretpostavlja se da je biskupija nastala u vrijeme Trpimirove vladavine. Vidi u: Isto, str. 135.

¹³¹ Isto, str. 152.

¹³² „U Ninu je počinjala Velika cesta, »žila kucavica« rane kneževine koja je vodila prema Kninu i dalje na jug.“ Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 210.

¹³³ Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 69.

¹³⁴ Zvezdan Strika, »Hagiografska baština Ninske crkve«, 2017., str. 72.

¹³⁵ Pavuša Vežić, »Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (Zagreb, 6. – 8. 10. 1992.), (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996., str. 94.

¹³⁶ Više o legendi o ninskoj trijadi vidi u: Isto, str. 53-114.; Zvezdan Strika, »Početci i razvoj ninske Crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 53 (2011.), str. 1-47.

¹³⁷ Trpimir Vedriš, Nikolina Maraković, »Bursa svetog Azela iz Nina i podrijetlo kulta ninskih svetaca zaštitnika«, u: *Ars Adriatica* 11 (2021.), str. 81.

¹³⁸ Iako se povjesničari slažu oko osnivanja Ninske biskupije šezdesetih godina IX. stoljeća, Zvezdan Strika iznosi tezu mogućnosti osnivanja biskupije i ranije, u V. ili VI. stoljeću, temeljeći svoju pretpostavku na postojanju piscine u baptisteriju crkve sv. Anselma iz V./VI. stoljeća, a sakrament krštenja morao je dijeliti biskup. Vidi u: Zvezdan Strika, »Hagiografska baština Ninske crkve«, 2017., str. 74-75.

odobrava njihov samovoljan osnutak biskupije.¹³⁹ Usprkos početnom protivljenju, papa ipak priznaje biskupiju, uz uvjet da je direktno podređena Petrovoj stolici.¹⁴⁰ Nasljednici pape Nikole I. priznali su Ninsku biskupiju koja je teritorijalno pokrivala veliko područje, odnosno cijelo područje Hrvatske kneževine, a time ograničila zadarske i splitske biskupe na mali teritorij ugrožavajući im time moć, prestiž i utjecaj (vidi Karta 5.).¹⁴¹ U vrijeme Branimirove vladavine te uz njegovu podršku, ninski biskup Teodozije iskoristio je priliku nakon smrti splitskoga nadbiskupa Marina 887. godine kako bi zasjeo na splitsku biskupsku stolicu, a za posvećenje se obraća akvilejskome patrijarhu Walbertu.¹⁴² Na taj se način htjela obnoviti Salonitanska, odnosno Splitska metropolija, međutim, problemi kao što su izostanak ukidanja Ninske biskupije te protivljenje zadarskoga biskupa radi vlastitoga pretendiranja na metropolitansko mjesto, polako su vodili do ukinuća Ninske biskupije.¹⁴³ Širenje slavenske liturgije, ali i neuređeni crkveni hijerarhijski odnosi potakli su sazivanje crkvenoga sabora 925. godine na kojima su bili prisutni hrvatski kralj, zahumski knez, svi biskupi na istočnoj obali Jadrana¹⁴⁴ te papinski izaslanici. Želja i cilj sazvanoga sabora bila je urediti i ujediniti biskupije pod Splitskom metropolijom. Na metropolitansko mjesto pretendirali su splitski biskup Ivan, zadarski biskup Formin te ninski biskup, odnosno biskup Hrvata Grgur,¹⁴⁵ a papini izaslanici dodijelili su ga splitskome biskupu.¹⁴⁶ Posebnom odlukom utvrđeno je i naglašeno da je ninski biskup podređen splitskome metropolitu.¹⁴⁷ Nakon žalbe ninskoga i zadarskoga biskupa Rimu, saziva se drugi crkveni sabor 928. godine koji nije dobro rezultirao po Ninsku biskupiju.¹⁴⁸ Na tome drugom saboru potvrđene su sve odluke koje su donesene i na prvome sazivanju s dodatnom odlukom da se Ninska biskupija ukida zbog nepostojanja duge biskupijske tradicije,¹⁴⁹ iako je imala veliki značaj za hrvatske vladare te važan strateški položaj.¹⁵⁰ U međuvremenu Lav VI. dolazi na mjesto pape umjesto dotadašnjega pape Ivana X., potvrđuje

¹³⁹ Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 69-70.

¹⁴⁰ Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 210. Neven Budak, pak, navodi da papa Nikola I. nije priznao Ninsku biskupiju. Vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 152.

¹⁴¹ Vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 153.; Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 211.

¹⁴² Isto, str. 212. Biskup Teodozije umire 892. godine, a na njegovo mjesto dolazi biskup Aldefreda.

¹⁴³ Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, 2006., str. 72.

¹⁴⁴ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 239.

¹⁴⁵ Sva tri biskupa pozivala su se na povezanost s apostolima kroz svece zaštitnike (sv. Dujam, sv. Donat, sv. Anselmo), a dodatno se splitski biskup pozivao na tradiciju, zadarski na činjenicu da je u središtu Dalmacije (odnosno na najpovoljnijem položaju), a ninski na veličinu teritorija koja je bila pod njegovom biskupijom. Vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 240-241.; Zvezdan Strika, »Hagiografska baština Ninske crkve«, 2017., str. 74-75.

¹⁴⁶ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 240-241.

¹⁴⁷ Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 213.

¹⁴⁸ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 242-243.

¹⁴⁹ Isto, str. 243.

¹⁵⁰ Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 214.

odluke crkvenoga sabora, a biskupa Grgura premješta u Skradinsku biskupiju.¹⁵¹ Pontifikat pape Grgura VII. (1073. – 1080.) obilježen je mnogim promjenama u crkvenoj strukturi.¹⁵² Za vrijeme njegova pontifikata benediktinski, odnosno redovnički reformni ciljevi stopili su se s papinskima,¹⁵³ a benediktinski red dolazi i u Nin krajem X. i u XI. stoljeću te se osnivaju muški benediktinski samostan sv. Ambroza i ženski benediktinski samostan sv. Marije.¹⁵⁴ Također, za Nin je važan crkveni sabor kojega je Grgurov izaslanik sipontski biskup Girard sazvaio u Splitu 1075. godine, a na kojemu je ninski biskup prihvatio prvenstvo splitskoga metropolita.¹⁵⁵ Kako bi se doprinijelo važnosti obnovljenoj Ninskoj biskupiji, pogotovo zbog njezina povoljnoga položaja u središtu Hrvatskoga Kraljevstva, crkveni sabor koji je sazvaio kardinal Ivan 1079. godine, održao se u Ninu.¹⁵⁶ Dakle, obnovljena Ninska biskupija bila je podređena Splitskoj metropoliji te mnogo manjega opsega nego prije ukidanja 928. godine, iako na povoljnom političkom položaju, a održala se sve do njezina ukidanja i podvrgavanja Zadarskoj nadbiskupiji 1828. godine.¹⁵⁷

¹⁵¹ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 244.

¹⁵² Više o crkvenoj reformi vidi u: Hrvoje Gabrić, *Crkvene reforme 11. stoljeća i njihov utjecaj na našem području*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.; Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve* 3/1, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1971.; Miljenko Jurković, »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/20 (1990.), str. 191–213.; Raymund Kottje, Bernd Moeller, *Ekumenska povijest Crkve 2. Srednji vijek i reformacija*, Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, 2008.; Slavko Kovačić, *Kršćanstvo i Crkva u staromu i srednjemu vijeku*, Split: Verbum, 2004.; Jacques Le Goff, *Das Hochmittelalter*, Frankfurt: Fischer Taschenbuch-Verlag, 1969.

¹⁵³ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 254.

¹⁵⁴ Vidi poglavlja 3.1. i 3.5. u nastavku rada.

¹⁵⁵ Iz izvora o održanome saboru poznato je da je ninski biskup, odnosno Ninska biskupija podvrgnuta Splitskoj metropoliji. Je li na tome saboru obnovljena Ninska biskupija ili je ona obnovljena ranije, a na saboru 1075. godine samo potvrđena njena podređenost Splitskoj metropoliji, povjesničari daju različite odgovore. Neven Budak navodi da je na saboru Ninska biskupija obnovljena (vidi u: Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 254.), dok Trpimir Vedriš izbjegava takvu tvrdnju navodeći samo ninsku podvrgnutost Splitu (vidi u: Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 221.). Zvezdan Strika, s druge strane, tumači izvještaj Tome Arhiđakona te, uzimajući u obzir da izvještaj nije „objektivna istina“, zaključuje da je Ninska biskupija ipak obnovljena prije sabora 1075. godine, a da je na saboru samo potvrđen njezin status (vidi u: Zvezdan Strika, »Toma Arhiđakon i obnova Ninske biskupije«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014.), str. 27-43.).

¹⁵⁶ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 254.

¹⁵⁷ Ninska biskupija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43875> (pregledano 19. studenoga 2021.)

3. Kataloška obrada sakralne gradnje grada Nina

3.1. SV. Marija I SAMOSTAN SV. MARCELE

Koordinate: oko 44° 14' 45" N, 15° 11' 04" E

Dimenzije: duljina 23 metra, širina 12,80 metara, debljina zidova 0,60 metara¹⁵⁸

Dosadašnja istraživanja:

Postoji arhivska građa (vizitacije, oporuka, kupoprodajni ugovor) iz ranijih stoljeća koja spominje crkvu sv. Marije,¹⁵⁹ ali Carlo Federico Bianchi prvi je autor koji crkvu opisuje u smislu njezinoga izgleda, tipologije i sličnih aspekata u svome pregledu crkvene baštine na području Zadra i okolice.¹⁶⁰ Često se poziva na danas izgubljeno djelo *Storia di Nona* ninskoga autora Ivana Kašića [Giovanni Cassio] iz XVII. stoljeća.¹⁶¹ Prema Bianchiju, odnosno preuzeto od Kašića, crkva je sagrađena u VIII. stoljeću, imala je šesnaest mramornih stupova, pod od mozaika i nadgrobni ploča te kameni svod od sedre. Zatim, također preuzimajući podatke od Kašića, navodi da su u X. stoljeću „neke plemićke djevojke zatražile od opata sv. Ambroza veo benediktinskog reda i povukle se iz svjetovnog života“¹⁶² čime crkva postaje ženski benediktinski samostan. Na kraju, Bianchi navodi da je crkva zapaljena, odnosno uništena u XVII. stoljeću odlukom Mlečana, ali da je i ranije bila u ruševnom stanju zbog prijašnjih ratnih razaranja.¹⁶³

Thomas Graham Jackson u djelu *Dalmatia, the Quarnero and Istria* 1887. godine samostan sv. Marcele spominje samo u nekoliko rečenica u kontekstu izgleda ruševina crkve te datacije najkasnije u XII. ili XIII. stoljeće.¹⁶⁴

Luka Jelić, u *Spomenicima grada Nina*,¹⁶⁵ za početak u samome naslovu navodi dva moguća titulara ženskoga benediktinskog samostana – sv. Marija ili sv. Marcela. Nadalje, Jelić

¹⁵⁸ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008, str. 206. Pavuša Vežić kao širinu crkve navodi 13,50 metara. Vidi u: Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 118.

¹⁵⁹ Vidi u: Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima iz godine 1575. i 1603.«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 561-562.; Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima: Opći povijesno-kulturni osvrt*, svezak 2, Split: Benediktinski priorat – Tkon, 1964., str. 112-116.

¹⁶⁰ Carlo Federico Bianchi, (prev.) Velimir Žigo, *Kršćanski Zadar*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, Matica Hrvatska, 2011. [prijevod djela *Zara cristiana II*; prvo izdanje 1880.], str. 233-235.

¹⁶¹ Ivan Kašić, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30777> (pregledano 14. svibnja 2021.)

¹⁶² Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 233.

¹⁶³ Isto, str. 235.

¹⁶⁴ Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, I, 1887., str. 346.

¹⁶⁵ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1901., str. 190-192.

donosi opis tadašnjega (ruševnog) stanja crkve sv. Marije i samostana te skicu mogućega tlocrta. Donosi i opis te crteže kapitela i, kako navodi, „sredovječnog praga crkvenog svetišta“¹⁶⁶ pronađenih tijekom istraživanja krajem 19. stoljeća. Proučavanjem pronađene i sačuvane kamene plastike, Jelić smatra da su ulomci stariji od Jacksonove datacije u XII. ili XIII. stoljeće, iako navodi da se crkva sv. Marije prvi puta spominje u ispravi iz 1201. godine.¹⁶⁷ Također, Jelić se osvrće i na Binachijev tekst ističući da se ne zna kada je osnovan ženski benediktinski samostan u gradu Ninu budući da „Bianchijeve vijesti nijesu pouzdane.“¹⁶⁸

Danski istraživač Ejnar Dyggve proveo je arheološka istraživanja na lokaciji crkve sv. Marije i samostana sv. Marcele 1928. godine.¹⁶⁹ Međutim, zaključke i sintezu istraživanja nije objavio, a dokumenti, skice i crteži nalaze se u Arhivu u Splitu. Dyggveova ostavština vrlo je vrijedna jer je otkrio samostan sv. Marcele uz crkvu, jedini fotografski dokumentirao ostatke crkve sv. Marije, ali i prvi (i jedini) izradio detaljan i precizan tlocrt crkve i samostana.

Dakle, istraživanja na crkvi sv. Marije provedena su u dva navrata, 1895. i 1896. godine¹⁷⁰ te 1928. godine.¹⁷¹ Budući da je ubrzo nakon toga na toj lokaciji sagrađena obiteljska kuća, kasnija literatura opisuje arhitekturu crkve pozivajući se na Bianchija, Jelića i Dyggvea. Na osnovi Dyggveovih istraživanja i proučavanja ostataka kamene plastike, autori izvode zaključke o izgledu i dataciji crkve i samostana.

Ljubo Karaman u svoje dvije knjige ukratko spominje crkvu sv. Marije, a dok samostan izostavlja. U knjizi iz 1930. godine navodi samo kako je u „najnovije [je] vrijeme kninsko društvo otkopalo ranoromansku baziliku na tri broda [...] u drevnom gradu Ninu.“¹⁷² Kasnije, u *Pregledu umjetnosti u Dalmaciji* iz 1952. godine crkvu sv. Marije spominje samo u kontekstu „kapitela s osam uspravnih palminih listova uokolo jezgre kapitela.“¹⁷³ Važno je napomenuti da je Ljubo Karaman prvi autor, kako navodi i Petricioli,¹⁷⁴ koji je objavio (Dyggveov) tlocrt crkve sv. Marije s obzirom da Dyggve nije objavio rezultate svojega istraživanja.

Obrađujući samo benediktinske samostane Ivan Ostojić, uglavnom s povijesnoga aspekta, piše o crkvi sv. Marije.¹⁷⁵ Također, donosi crtež tlocrta crkve, a izgled opisuje u samo

¹⁶⁶ Isto, str. 192.

¹⁶⁷ Vidi u: Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, I*, 1887., str. 346.

¹⁶⁸ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1901., str. 192.

¹⁶⁹ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 320.

¹⁷⁰ Vidi u: Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1901., str. 191.

¹⁷¹ Vidi u: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 320.

¹⁷² Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, 1930., str. 69.

¹⁷³ Ljubo Karaman: *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, 1952., str. 18.

¹⁷⁴ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike« 1969., str. 320.

¹⁷⁵ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 1964., str. 112-116.

jednoj rečenici, pozivajući se na Bianchija: „Nekadašnji samostan Sv. Marije [...] i njegova prostrana crkva na tri lađe urešena brojnim mramornim stupovima, nalazili su se blizu gradske obale.“¹⁷⁶ U tekstu Ostojić donosi pregled povijesnih dokumenata u kojima se spominje crkva sv. Marije fokusirajući se na problematiku utvrđivanja kojemu su redu pripadale redovnice u samostanu. Nakon spomenutih benediktinki, dominikanki i klarisa, zaključuje da su u samostanu najprije bile benediktinke kojima su se kasnije pridružile dominikanke.¹⁷⁷ Također, sam ne zaključuje i ne definira vrijeme osnivanja samostana.

Janko Belošević u tekstu *Nin u srednjem vijeku* koji je dio pregleda nalaza i spomenika grada Nina te objavljen u vrijeme sustavnih arheoloških iskapanja u Ninu ukratko opisuje crkvu sv. Marije.¹⁷⁸ Pozivajući se na Dyggvea, navodi da se radi o trobrodnoj bazilici iz XI. stoljeća. Međutim, iznosi da poneki elementi arhitekture (poligonalna središnja apside) i kamene plastike (kapiteli) potječu iz ranokršćanskoga razdoblja, odnosno VI. stoljeća. Belošević ne donosi nove zaključke, već napominje da je potrebno ponovno provesti istraživanja.

Crkvu sv. Marije opisuje i Ivo Petricioli u, do tada, najopsežnijem pregledu spomenika grada Nina iz 1969. godine.¹⁷⁹ Petricioli navodi da je „osnovan [je] 948. god. ženski benediktinski samostan s imenom sv. Marcele, koji se spominje i u testamentu jednog Zadrana iz g. 1106.“¹⁸⁰ Arhitekturu opisuje pozivajući se na starije autore.¹⁸¹ Zaključuje da Jelić nije ispravno pretpostavio tlocrt crkve te da „iz Sv. Marije potječu ulomci crkvenog namještaja s neuobičajenom ukrasnom četveroprutom i peteroprutom pletenicom koja se ne susreće na drugim dalmatinskim preromaničkim spomenicima.“¹⁸² Ponovno, kao i Belošević, Petricioli primjećuje „ravenatski“ oblik glavne apside (izvana poligonalna, iznutra polukružna)¹⁸³ i kapitele ciborija koje datira u V./VI. stoljeća te tako pretpostavlja da se bočne apside naknadno dodane. Kapitele na stupovima koji dijele brodove crkve uspoređuje s rapskim

¹⁷⁶ Isto, str. 115-116.

¹⁷⁷ Ivan Ostojić ne definira period u kojemu su spomenute redovnice boravile u samostanu, već se samo poziva na povijesni dokument u kojemu se prvi put spominje crkva sv. Marije iz 1201. godine. Također, godinu ne temelji na primarnom izvoru, već na sekundarnoj literaturi u djelu Tadije Smičiklase. Isto, str. 114, bilj. 12.

¹⁷⁸ Janko Belošević, »Nin u srednjem vijeku«, u: Šime Batović, Janko Belošević, Mate Suić, *Nin: problemi arheoloških istraživanja*, Zadar: Arheološki muzej u Zadru, 1968., str. 59-60.

¹⁷⁹ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 319-320.

¹⁸⁰ Isto, str. 319.

¹⁸¹ Iako su već četrdeset godina postojale Dyggveove bilješke i tlocrti, Petricioli čini propust i opis arhitekture crkve preuzima iz Bianchija, odnosno Kašića koji navode da je crkva imala šesnaest stupova. Dyggveov tlocrt jasno pokazuje, kako kasnije navodi i Tomislav Marasović (vidi u: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 207.) da se radi o ukupno četrnaest (sedam parova) pilona i stupova.

¹⁸² Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 320.

¹⁸³ Starija literatura apsidu poligonalnu izvana i polukružnu iznutra prema tipu kategorizira kao „ravenatski“ oblik apside prema sličnim primjerima s područja Ravenne i Akvileje iz IV./V. stoljeća. Vidi u: Pavaša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 138.

crkvama te ih datira u XI. stoljeće, iako ističe da ne isključuje mogućnost da i ovi kapiteli potječu iz VI. stoljeća.¹⁸⁴

Pregled ranokršćanske arhitekture koju donosi Ante Uglešić obuhvaća i ranokršćansku fazu crkve sv. Marije.¹⁸⁵ Uglešić ne donosi nove zaključke, s obzirom na nemogućnost novih istraživanja, već sumira dotada poznate podatke. Donosi Dyggveovu dokumentaciju uz tlocrt crkve te navodi pronađene ulomke ciborija.

Ranokršćanskom fazom crkve sv. Marije bavi se i Pavuša Vežić u pregledu ranokršćanske arhitekture, kamene plastike i liturgijskih predmeta na području Zadra i okolice,¹⁸⁶ a fokus je interesa kategorizacija arhitektonskih i drugih elemenata u svrhu pregleda.¹⁸⁷ Značajke ranokršćanske crkve sv. Marije koje Vežić navodi nakošeni su zidovi pročelja i začelja crkve koje uspoređuje s crkvom sv. Andrije u Zatonu¹⁸⁸ te oblik apside koju uspoređuje s drugim crkvama toga podneblja te s crkvama na području Ravenne i Akvileje iz IV. i V. stoljeća.¹⁸⁹ Zanimljivo je napomenuti da ne spominje sačuvane košaraste kapitele iz ranokršćanske faze crkve.

Tomislav Marasović u pregledu ranosrednjovjekovne arhitekture na području sjeverne Dalmacije iz 2008. godine kataloški obrađuje crkvu sv. Marije i pripadajući samostan sv. Marcele.¹⁹⁰ Navodi položaj crkve (sjeverozapadni dio grada Nina), istraživanja i literaturu te zatim obrađuje samu arhitekturu i kamenu plastiku. Iz navedenoga, Marasović iznosi zaključak, odnosno sintezu koja se poklapa s ostalom literaturom da se radi o ranokršćanskoj trobrodnoj bazilici iz VI. stoljeća koja je pregradnjom u X. ili XI. stoljeću dobila dvije bočne apside, a promjene prati i kamena plastika crkve.¹⁹¹

Arhitektura:

Opis izgleda arhitekture crkve sv. Marije i pripadajućeg ženskog benediktinskog samostana sv. Marcele moguć je isključivo kroz bilješke i fotografije temelja Ejnara Dyggvea¹⁹²

¹⁸⁴ Petricioli ne navodi o kojim se rapskim crkvama radi, ali moglo bi se pretpostaviti da se njegova usporedba odnosi na palmetne kapitele iz crkava sv. Petra u Supetarskoj Dragi, sv. Ivana Evanđelista i sv. Andrije u Rabu. Vidi u: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike« 1969., str. 320.

¹⁸⁵ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 40-41.

¹⁸⁶ Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 117, 138, 147, 170.

¹⁸⁷ Pavuša Vežić donosi tipološki pregled arhitektonskih i skulpturalnih značajki crkvi, ali ne ulazi u detaljnu analizu analogije i mogućih uzroka i „utjecaja“ koji su rezultirali tim karakteristikama.

¹⁸⁸ Isto, str. 147.

¹⁸⁹ Vidi u: Isto, str. 138.

¹⁹⁰ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 205-209.

¹⁹¹ Isto, str. 208-209.

¹⁹² Vidi u: Ejnar Dyggve, <http://dyggve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)

(vidi Slika 1-3.) te ostale, novije literature (koja se uglavnom poziva na Dyggvea uz samostalne zaključke) s obzirom da je sagrađena obiteljska kuća na toj lokaciji. Dakle, crkva i samostan nalaze se na samom sjeverozapadnom kraju grada Nina s unutrašnje strane zidina uz gradska vrata Kandija velika. Crkva je orijentacije istok-zapad uz otklon (sjeveroistok-jugozapad),¹⁹³ a samostan trapezoidnoga oblika nalazi se na sjevernoj strani crkve te je na nju naslonjen (vidi Tlocrt 4.).

Iz Dyggveova tlocrta vidljivo je da je crkva sv. Marije trobrodna bazilika nepravilnog tlocrta (istočni i zapadni zid ukošeni su u odnosu na sjeverni i južni) s tri apside (vidi Tlocrt 3.). Središnja i najveća apside polukružna je iznutra, a poligonalna izvana, dok su bočne apside polukružne i iznutra i izvana. Crkvu na brodove dijeli sedam parova nosača. Prva dva zapadna para nosača su piloni, zatim, prema istoku, slijede dva para stupova, jedan par pilona, ponovno jedan par stupova, a posljednji par su stupci prislonjeni na rame središnje apside. Također, dva su ulaza u crkvu, jedan na zapadnom pročelju te jedan na sjevernom zidu crkve. Dyggveov tlocrt prikazuje ranosrednjovjekovnu fazu crkve koja je u temeljima bila vidljiva u vrijeme njegovih istraživanja. Kasnijim istraživanjima prepoznata je i ranokršćanska faza crkve.

Kamena plastika:

Iz ranokršćanske faze crkve sv. Marije poznato je nekoliko ulomaka liturgijskoga namještaja. Dakle, sačuvana su tri košarasta kapitela ciborija visoke kvalitete izrade (vidi Slika 4. i Slika 5.).

Više je liturgijskog namještaja i kamene plastike nađeno iz druge faze, odnosno iz faze pregradnje u XI. stoljeću (vidi Slika 6.). Radi se o palmetnim kapitelima kvalitetne izrade te, pretpostavlja se, dijelovima liturgijskoga namještaja i dovratnika (vidi Slika 7.). Ovdje je potrebno istaknuti da se kod ulomaka koji se pripisuju crkvi sv. Marije radi o višeprutim (četveroprutim i peteroprutim) trakama, lozicama koje nemaju analogiju nigdje osim na Pagu.¹⁹⁴ Dva ulomka dvaju različitih zabata razlikuju se u dekoraciji. Jedan je u donjoj zoni ukrašen četveroprutom pletenicom, dok se u središtu nalazi križ i biljni motivi. Drugi ulomak zabata u donjoj zoni ima peteroprutu pletenicu, a gornjoj kuke nagnute u desno (vidi Slika 8.).

¹⁹³ Crkva sv. Marije također nije pravilne orijentacije, ali otklon je drugačiji od ostalih crkava u Ninu. Sve crkve u gradu Ninu (na otoku) otklanjaju se od pravilne orijentacije (uglavnom su orijentirane jugoistok-sjeverozapad). Mogući razlog tomu je postojeći liburnski, a zatim i rimski raster ulica koje su uvjetovale orijentaciju stambene, ali i crkvene arhitekture.

¹⁹⁴ Magdalena Skoblar, »Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina«, u: *Adrias* 11/11 (2004.), str. 110. S druge strane, Nikola Jakšić također navodi analogiju ulomaka s ulomkom iz crkve sv. Nikole u Poveljani na Pagu, ali smatra da je ulomak iz Paga tamo dospio u XVII. stoljeću nakon razaranja i napuštanja Nina. Vidi u: Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 94.

Ostali ulomci koji su nađeni, a za koje se vjeruje da su dio oltarne pregrade, obuhvaćaju ulomak donjega dijela pilastra na kojemu je prikazan stilizirani kalež i tropruta loza (vidi Slika 9.), ulomak arhitrava koji u donjoj zoni ima četveroprutu pletenicu, a u gornjoj kuke nagnute u desno, ulomak s biljnim motivima te dva ulomka sa zoomorfnim reljefima omeđeni peteroprutim savijenom lozom. Na jednom je ulomku prikazan reljef mitske životinje s tijelom sisavca, kljunom i ptičjim nogama (vidi Slika 10.),¹⁹⁵ dok je na drugome prikazan orao (vidi Slika 11.).¹⁹⁶

Uglešić navodi kako je crkva doživjela nekoliko preinaka,¹⁹⁷ međutim ne može se sa sigurnošću tvrditi koji ulomci potječu iz crkve sv. Marije, a koji iz neke druge ranosrednjovjekovne crkve u gradu Ninu.

Iako se mnogi autori bave ovom tematikom, uglavnom zbog nemogućnosti proučavanja spomenika *in situ*, odlomke proučavaju zasebno i ne određuju izvorni kontekst i smještaj ulomaka. Ulomke je u cjelini obradila Magdalena Skoblar,¹⁹⁸ a Muzej ninskih starina u svojim je prostorima predstavio idejni izgled i raspored oltarne pregrade (vidi Slika 6.).

Zaključak:

Iako danas nedostupna za daljnja arheološka istraživanja, dosadašnja istraživanja i analize crkve sv. Marije te kamene plastike koja se veže uz crkvu donose dovoljno jasnih podataka kako bi se ustvrdila funkcija i datacija.

Dakle, crkva sv. Marije, trobrodna bazilika s jednom apsidom, sagrađena je u VI. stoljeću na samom sjeverozapadnom rubu grada, kako jednoznačno navodi sva literatura. Tipološke karakteristike ranokršćanske faze, koje iznose Ivo Petricioli i Pavaša Vežić, kao što su košarasti kapiteli te apsida koja je poligonalna izvana i polukružna iznutra (vidi Tlocrt 2.), komparacijom s drugom spomeničkom baštinom, potvrđuju dataciju u VI. stoljeće.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Iako se u literaturi navodi da je na reljefu prikazan „konjić“ (vidi u: Magdalena Skoblar, »Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina«, 2004., str. 112.), pomnijom analizom mogu se uočiti iznese značajke zoomorfnoga reljefa. Iz toga se može zaključiti da je riječ o nekoj mitskoj životinji, moguće grifonu. Postoji više sačuvanih primjera prikaza grifona i drugih mitskih životinja u okolici Nina (crkva sv. Nediljice u Zadru, crkva sv. Lovre u Zadru, crkva sv. Mihovila u Nevidanima, crkva sv. Krševana u Zadru) (vidi u: Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 453-518.), međutim, nijedan „stilski“ ne odgovara reljefu iz crkve sv. Marije u Ninu.

¹⁹⁶ Vidi u: Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 486.

¹⁹⁷ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 41.

¹⁹⁸ Magdalena Skoblar, »Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina«, 2004., str. 103-117.

¹⁹⁹ Vidi u: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka«, 1969., str. 320.; Pavaša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 138.

Najznačajnija pregradnja i nadogradnja crkve bila je u ranome srednjem vijeku, a može se povezati s osnivanjem ženskoga benediktinskog samostana 948. godine i njihovim regulama te crkvenom reformom koja je u XI. stoljeću zahvatila istočnu obalu Jadrana.²⁰⁰ U ovoj ranosrednjovjekovnoj pregradnji, crkva je dobila dvije manje bočne apside polukružne izvana i iznutra, ali i novi liturgijski namještaj. Novija literatura ranosrednjovjekovne promjene datira u X. ili XI. stoljeće, međutim, usporedbom arhitekture i kamene plastike ninske crkve sv. Marije s drugim crkvama, promjene bi se ipak mogle datirati u XI. stoljeće. Dakle, arhitektura ninske sv. Marije može se usporediti s drugim crkvama XI. stoljeća,²⁰¹ kapiteli ranosrednjovjekovne faze s palmetnim kapitelima XI. stoljeća rapskih crkava,²⁰² a ulomci liturgijskoga namještaja s ulomcima crkve sv. Nikole kraj Poveljane na otoku Pagu, također iz XI. stoljeća.²⁰³ Raspored pilona i stupova koji dijele brodove crkve sugeriraju neku vrstu granica, odnosno promjenu funkcije prostora. Kao i u sličnom slučaju crkve sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu,²⁰⁴ par pilona na istočnoj strani mogao bi biti granica oltarne pregrade. S obzirom na nemogućnost istraživanja lokaliteta, spomenuta teza ostaje samo na pretpostavci. Moguća daljnja istraživanja odnose se na sustavno proučavanje i analizu pronađene kamene plastike te njihovo sistematiziranje.

3.2. SV. IVAN EVANĐELIST

Koordinate: oko 44° 14' 43" N, 15° 11' 03" E

Dimenzije: /

Dosadašnja istraživanja:

Crkva sv. Ivana Evanđelista najranije se spominje u dokumentima iz XVI. i XVIII. stoljeća, ali samo u kontekstu stanja u kojemu se tada nalazila.²⁰⁵ Carlo Federico Bianchi

²⁰⁰ Više o crkvenoj reformi i njezinom utjecaju u spomeničkoj baštini vidi u: Miljenko Jurković, »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/20 (1990.), str. 191–213.

²⁰¹ Riječ je o crkvi sv. Petra u Supetarskoj Dragi, crkvi sv. Marije u Zadru, crkvi sv. Petra u Osoru te crkvi sv. Andrije u Rabu. Vidi u: Isto, str. 206.

²⁰² Vidi u: Nikola Jakšić, »Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/13 (1983.), str. 212-214.

²⁰³ Magdalena Skoblar, »Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina«, 2004., str. 110.

²⁰⁴ U crkvi sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu različiti parovi kapitela sugeriraju dijeljenje prostora, odnosno granicu svetišta i ostatka crkve. Potvrda za crkvu sv. Petra vidljiva je i u utorima na stupovima crkve (vidi u: Miljenko Jurković, »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, 1990., str. 191–213.). Na taj način moguće je da je raspored pilona i stupova u crkvi sv. Marije također označavao različite funkcije prostora. S obzirom da je crkva srušena, nije moguće potvrditi tezu kao u slučaju crkve sv. Petra.

²⁰⁵ Vidi u: Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima«, 1969., str. 563.

također spominje crkvu sv. Ivana Evanđelista.²⁰⁶ U nekoliko rečenica navodi da se nalazila u blizini crkve sv. Marije te da od nje nisu ostali nikakvi tragovi. Ivo Petricioli u tekstu *Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka* iz 1969. godine²⁰⁷ i Nikola Jakšić u kulturno-povijesnom vodiču *Nina* iz 1997. godine²⁰⁸ donose tlocrt grada Nina u kojemu je okvirno upisana lokacija crkve. Petricioli crkvu samo navodi u nabranjanju, dok ju Jakšić u samome tekstu ne spominje.

Arhitektura: /

Kamena plastika: /

Zaključak:

Iako podatci o crkvi sv. Evanđelista sežu nekoliko stoljeća unatrag, nijedan dokument ne donosi podatke o samome izgledu crkve kao ni vremenu nastanka. S obzirom na manjak podataka, nije moguće odrediti kada je crkva nastala, a samim time niti kako je izgledala. Međutim, s obzirom da je titular sv. Ivana Evanđelista bio prisutan u razdoblju ranoga srednjeg vijeka,²⁰⁹ ne može se isključiti mogućnost da je crkva ranosrednjovjekovna.

3.3. SV. IVAN KRSTITELJ

Koordinate: 44° 14' 38" N, 15° 11' 10" E

Dimenzije: /

Dosadašnja istraživanja:

Crkva sv. Ivana Krstitelja spominje se u svojoj literaturi koja uključuje pregled crkava u gradu Ninu. Međutim, faza koja se opisuje jest ona nakon što su u crkvu i pripadajući samostan stigli dominikanci 1228. godine nakon obnove crkve.²¹⁰

²⁰⁶ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 241.

²⁰⁷ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 301, 338.

²⁰⁸ Nikola Jakšić, *Nin: prva hrvatska biskupija*, 1997. Tlocrt grada nalazi se na unutarnjoj strani prednjih korica.

²⁰⁹ Vidi u: Ines Korošec, *Titulari ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava u sjevernoj Dalmaciji*, diplomski rad, Zadar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 2019.

²¹⁰ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike«, 1969., str. 331.

Carlo Federico Bianchi jedini je autor koji piše o mogućoj ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Ivana Krstitelja.²¹¹ Kasniji autori navodeći tu tezu, pozivaju se na Bianchija.²¹² Bianchi, dakle, spominje dokument iz 1357. godine u kojemu se navodi da je crkva obnovljena oko 1228. godine²¹³ te ističe da se „dade zaključiti da je [crkva] mnogo ranije postojala, te bi se njezino utemeljenje moglo smjestiti najmanje u deseto stoljeće.“²¹⁴

Pavuša Vežić u pregledu ranokršćanske baštine na zadarskome području na tlocrtu grada Nina, osim dvije poznate ranokršćanske crkve (sv. Anselma i sv. Marije), označava i crkvu sv. Ivana Krstitelja, ali pokraj koje stoji upitnik.²¹⁵ Iako je označena na tlocrtu, Vežić crkvu ne spominje u samome tekstu.

Arhitektura: /

Kamena plastika: /

Zaključak:

Danas su ostali vidljivi samo vanjski bočni zidovi (sjeverni i južni) crkve iz XIII. stoljeća, a svetište je pretvoreno u kapelu (vidi Slika 12-13.). Međutim, jedan kamen koji je strukturni dio sjevernoga bočnog zida ima urezan križ pa bi se mogla postaviti oprezna pretpostavka da je riječ o ulomku koji je ostatak ranije crkve od čijih se dijelova radila obnova u XIII. stoljeću (vidi Slika 14.). Međutim, zbog stanja ulomka i nedostatka specifičnijih karakteristika, nije moguće preciznije utvrditi njegovo porijeklo i vrijeme nastanka. Dakle, budući da nisu vidljivi ostaci ranijega sloja niti su, do danas, provedena temeljita arheološka istraživanja, za spomenutu pretpostavku nema nikakvih dokaza

Dokument o obnovi crkve sv. Ivana Krstitelja iz XIII. stoljeća svjedoči o ranijem postojanju crkve, međutim, nije jasno po kojim kriterijima Bianchi vrijeme gradnje crkve smješta u X. stoljeće, a Vežić u ranokršćansko razdoblje.²¹⁶

²¹¹ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 236-238.

²¹² Vidi u: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike« 1969., str. 330-331.; Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima« 1969., str. 562-563.

²¹³ Ivo Petricioli krivo navodi da Bianchi izdvaja 1228. godinu kao godinu gradnje, umjesto godinu obnove crkve. Vidi u: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike«, 1969., str. 331.

²¹⁴ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 236.

²¹⁵ Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 117.

²¹⁶ S obzirom da Vežić u samome tekstu ne spominje crkvu sv. Ivana Krstitelja, a i crkvu navodi na tlocrtu s upitnikom, kriteriji kojima se vodio Vežić mogu se jedino pretpostavljati. Titular crkve općenito je prisutan u ranokršćansko razdoblju, kao i funerarni karakter crkve te smještaj crkve uz groblje. Također, moguće je da je Vežić pretpostavio ranokršćansku dataciju uspoređujući ninsku crkvu s obližnjim sličnim primjerima kao što je crkva sv. Ivana Krstitelja u Mulinama na otoku Ugljanu koja je ranokršćanska crkva funerarne funkcije. Vidi u: Ines Korošec, *Titulari ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava u sjevernoj Dalmaciji*, 2019., str. 111-198.;

3.4. SV. MIHOVIL

Koordinate: 44° 14' 38" N, 15° 11' 01" E

Dimenzije: /

Dosadašnja istraživanja:

Carlo Federico Bianchi prvi je dostupni autor koji opisuje crkvu sv. Mihovila u kontekstu izgleda, tipologije i sličnih aspekata 1879. godine.²¹⁷ Navodi da crkva postoji „od najstarijih vremena“ te da najraniji spomen crkve potječe iz XV. stoljeća, točnije 1413. godine.²¹⁸ Kao lokaciju crkve navodi antički forum, odnosno ruševine antičkoga hrama, ali ističe da se radi o novoj crkvi (sagrađenoj nakon požara 1646. godine), dok stariju crkvu spominje samo u kontekstu toga da nije sačuvana.

Opis ruševina crkve nalazi se i u knjizi Thomasa Grahama Jacksona iz 1887. godine.²¹⁹ Međutim, Jackson ne spominje dataciju crkve, već samo ukratko opisuje izgled postojećih ruševina. Navodi da ruševina crkve nema krov te da je svetište presvođeno bačvastim svodom. Također spominje i male prozore te vrata s jednostavnim arhivoltom i timpanom.

Luka Jelić u *Vjesniku Hrvatskog Arheološkog društva* iz 1902. godine ne pridaje mnogo pažnje crkvi sv. Mihovila jer navodi da „nije vele stara.“²²⁰ Važno je istaknuti da vrata crkve Jelić datira u ranija stoljeća, odnosno podsjećaju ga na ranokršćanske ulaze u sjevernoj Dalmaciji, a navodi i da su u crkvu uzidani ulomci ranoga srednjeg vijeka.²²¹ Deset godina kasnije, 1912. godine, radi istraživanja antičkoga hrama (pod vodstvom Luke Jelića) crkva je dokumentirana i fotografirana te zatim srušena, dok su ulomci kamene plastike uzidani u crkvu Sv. Križa.²²²

Kasniji autori kao što su Janko Belošević²²³ i Ivo Petricioli²²⁴ ne donose nova saznanja što se tiče arhitekture, već navode nalaze Luke Jelića. Belošević kratko navodi kako je temeljem pronađenih ulomaka vjerojatno da je crkva postojala i ranije, dok se Petricioli, s druge strane,

Filip Lovrić, *Transformacija kulturnog pejzaža zadarskog arhipelaga od 4. do 11. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019., str. 35-36.

²¹⁷ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 238-239.

²¹⁸ Isto, str. 238.

²¹⁹ Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, I*, 1887., str. 350-351.

²²⁰ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1902., str. 108.

²²¹ Isto.

²²² Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike« 1969., str. 335-336.

²²³ Janko Belošević, »Nin u srednjem vijeku«, 1968., str. 61.

²²⁴ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 335-337.

detaljno bavi analizom natpisa i Jelićevim tumačenjem istoga. On zaključuje da, iako je Jelić previdio slovo i krivo nadopunio dio teksta koji fali, ostaje jednako značenje toga natpisa. S obzirom da natpis na ulomku spominje opata Teudeberta, Petricioli zaključuje da se ulomak odnosi na jedini muški benediktinski samostan u Ninu, sv. Ambroza (više o tome u nastavku).

Crkva sv. Mihovila opisana je i obrađena u pregledu ranosrednjovjekovne arhitekture Tomislava Marasovića iz 2008. godine.²²⁵ Nakon dijela teksta u kojemu iznosi poznate podatke o crkvi, zaključuje da nije poznat izgled ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila te da je „oltarna ograda pripadala visokom tipu predromaničkoga *canceluma* s trabeacijom.“²²⁶ Također, kao i ostali autori, ističe da je crkva bila građena na ruševinama antičkoga hrama,²²⁷ a ranosrednjovjekovnu predromaničku crkvu sv. Mihovila datira u posljednju četvrtinu IX. stoljeća te ju navodi kao dio muškoga benediktinskog samostana sv. Ambroza.

Arhitektura:

Crkva sv. Mihovila koja je stajala na ruševinama antičkoga hrama dok nije srušena 1912. godine, bila je jednobrodna crkva (dimenzije 15,21 x 7,53 metara) s pravokutnom apsidom (vidi Slika 15.).²²⁸ Međutim, ta je crkva bila građena u XV. stoljeću,²²⁹ dakle ranosrednjovjekovni izgled i orijentacija crkve nisu poznati.

Kamena plastika:

Ulomak kamene plastike pronađene u crkvi sv. Mihovila jest arhitrav oltarne pregrade s natpisom i dekoracijom. Temeljem natpisa ulomak se datira u posljednju četvrtinu IX. stoljeća, a izrada se pripisuje *Benediktinskoj klesarskoj radionici* (vidi Slika 16.).²³⁰ Gornja zona sadrži kuke nagnute ulijevo, a središnja tropruti pleter, odnosno „motiv beskonačnih trojnih uzlova.“²³¹ Između te dvije zone nalazi se istaknuta tanka horizontalna profilacija. Ulomci liturgijskog namještaja sličnih karakteristika, dakle proizvodi iste klesarske radionice, nalaze se i u Muću, Kuli Atlagić i u Stupovima u Biskupiji kod Knina.²³² Najdonja zona sadrži

²²⁵ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 203-204.

²²⁶ Isto, str. 204.

²²⁷ Marasoviću se ovdje potkrala greška jer je naveo kao lokaciju Naronu umjesto Aenonu. Vidi u: Isto, str. 204.

²²⁸ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 335.

²²⁹ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 204.

²³⁰ Vidi u: Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 347-376.

²³¹ Isto, str. 349.

²³² Isto, str. 351.

natpis koji je jedan od šest poznatih natpisa (uz Muć, Ždrapanj, Otres, Šopot te Lepuri²³³) koji sadrže ime kneza Branimira:

(...t)EMPORIBUS DOM(i)NO B(ra)NNIMERO DUX SLCAUORUM (...) ORIT HU(...)
(SC.OPUS) EGO TEUDEBERTUS ABBA(s) PRO REMEDIO ANIMWE MEE FIERI
ROG(avi) (...quis l)EGET ORET PRO ME PECCATOR(e)

(U vrijeme gospodina Branimira, kneza Slavena (...)) Ja opat Teudebert, molio sam neka
(učinjeno) bude za spasenje moje duše. Tko čita, neka moli za me grješnika.)²³⁴

Ulomke je tijekom radova na crkvi sv. Mihovila, odnosno antičkom hramu ispod crkve, pronašao Luka Jelić te ih je dao uzidati u crkvu Sv. Križa.²³⁵ Također, Jelić je tekst prepisao, preveo te nadopunio dijelove koji nedostaju. Tako rekonstruirao dio u kojemu navodi da se radi konkretno o samostanu sv. Ambroza („*sancto Ambrosio confessori*“²³⁶). Drugi autori ne slažu se s Jelićevom proizvoljnom nadopunom. Međutim, i bez njegove rekonstrukcije najvjerojatnije je da se radi o samostanu sv. Ambroza budući da je spomenut opat Teudebert, a jedini poznati muški (benediktinski) samostan je upravo onaj sv. Ambroza.

Željko Rapanić u tekstu iz 1981. godine iznosi pretpostavku da dva dijela arhitrava nisu dijelovi istoga natpisa zbog toga što je neobično da se Branimir titulira kao *dominus* [gospodin] i *dux* [knez] u istome natpisu te zbog gramatičkoga neslaganja strukture rečenice sa sintagmom *dux Slcauorum* u nominativu i ablativnom konstrukcijom *temporibus domino Brannimero*.²³⁷ Donedavno, ta smjela tvrdnja nije bila osporena. Međutim, relativno nedavnim pronalaskom²³⁸ natpisa koji spominje kneza Branimira u Lepurima kod Benkovca, te njegovom usporednom analizom s natpisom iz crkve sv. Mihovila u Ninu može se zaključiti da, kako ističe Ivan Josipović, „nije riječ o slučajnosti, [...] već da je u pitanju snažan utjecaj romanskoga govornog jezika koji je na njima prevladao nauštrb pravila klasičnog latiniteta.“²³⁹

²³³ Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/44-45 (2018.), 138.

²³⁴ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 204.

²³⁵ Zbog oštećenja, ulomci su preneseni u Arheološki muzej Zadar gdje se i danas čuvaju. Kopija natpisa nalazi se u Muzeju ninskih starina.

²³⁶ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 336.

²³⁷ Željko Rapanić, »Bilješka uz četiri Branimirova natpisa«, 1981., str. 185.

²³⁸ Kamena plastika u Lepurima pronađena je 2002. godine, dok je prvi rad o natpisu objavio Nikola Jakšić 2012. godine. Vidi u: Nikola Jakšić, »Novi natpis s imenom kneza Branimira«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, (ur.) Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb - Motovun - Split, 2012., str. 213.

²³⁹ Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa«, 2018., 148-149.

Zaključak:

Ulomak arhitrava pronađen u crkvi sv. Mihovila direktno se može povezati sa spomenutim muškim benediktinskim samostanom sv. Ambroza. Datacija arhitrava u posljednju četvrtinu IX. stoljeća jasna je iz samog natpisa koji spominje kneza Branimira te se u skladu s time i crkva može datirati najkasnije u vrijeme kneza Branimira. Također, iz natpisa je jasno i da je opat Teudebert dao izraditi liturgijski namještaj za crkvu. S obzirom da je ulomak pronađen u crkvi sv. Mihovila, a jedini poznati muški benediktinski samostan bio je onaj sv. Ambroza, postavlja se pitanje lokacije obiju crkava. Dakle, utvrđeno je da je crkva sv. Mihovila sagrađena na ruševinama antičkoga hrama, međutim, može se raspravljati radi li se o originalnoj lokaciji i originalnome titularu. Pomutnju stvara već 1879. godine Carlo Federico Bianchi. U opisu crkve sv. Mihovila ne navodi „prvu“ lokaciju, ali navodi da se novosagrađena crkva sv. Mihovila u XVII. stoljeću, „koja se oblikom i veličinom približava ranije opisanoj crkvi sv. Ambroza,“²⁴⁰ nalazila na ruševinama antičkoga hrama (na lokaciji gdje par stranica ranije smješta crkvu sv. Ambroza).²⁴¹

U literaturi se najčešće nailazi na odvojeno opisivanje svake od crkava ili pak, na izdvojeni opis ulomka s natpisom koji spominje Teudeberta i Branimira. Vezano uz crkvu sv. Mihovila, u literaturi se navodi da je nova crkva iz XVII. stoljeća sagrađena na istome mjestu²⁴² te da je titular vjerojatno izvoran.²⁴³ S druge strane, kako navodi Majda Dadić, arheološkim istraživanjima nije pronađen nijedan drugi dokaz ranosrednjovjekovne crkve osim ulomka s natpisom.²⁴⁴ Uzimajući u obzir istraživanja koja su se provodila, ali i nedostatak sustavnijih istraživanja te velike razlike u poznatoj i dostupnoj literaturi, dataciju, ali i izvornu lokaciju ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila nije moguće jednoznačno utvrditi.

3.5. SV. AMBROZ

Koordinate: 44° 14' 34" N, 15° 11' 12.0" E

Dimenzije: /

²⁴⁰ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 239.

²⁴¹ Isto, str. 231, 238-239.

²⁴² Vidi u: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2008., str. 204.

²⁴³ Vidi u: Ines Korošec, *Titulari ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava*, 2019., str. 46, 99-103, 195-196.

²⁴⁴ Majda Predovan, *Ranosrednjovjekovna arheološka topografija Nina i okolice*, 2008., str. 64.

Dosadašnja istraživanja:

Opis i povijest crkve sv. Ambroza prvi donosi Carlo Federico Bianchi,²⁴⁵ iako dokumenti koji spominju crkvu postoje i u ranijim stoljećima.²⁴⁶ Bianchi piše da je crkva sagrađena krajem VII. stoljeća na ruševinama antičkoga hrama te da je titular sv. Ambroza izvoran, ali nije poznato od kuda crpi podatke o vremenu gradnje. U nastavku navodi dolazak benediktinaca u Nin²⁴⁷ te da im je dana „nova crkva sv. Ambroza na trajnu uporabu“ uz koju su uskoro podigli samostan, odnosno kako navodi, „nastambu za boravak.“²⁴⁸ S obzirom da Bianchi ne navodi objašnjenje sintagme „nova crkva“ te ne donosi dataciju kada je crkva dana benediktincima, postavlja se pitanje na što se ona odnosi. Odnosi li se na novosagrađenu crkvu na mjestu starije iz VII. stoljeća (na ruševinama antičkoga hrama) ili se, pak, odnosi na novosagrađenu crkvu na nekoj novoj lokaciji? S obzirom da Bianchi nastavlja pisati o povijesti crkve sve do njezina rušenja u XVI. stoljeću, zbog čega datacija ne odgovara crkvi na ruševinama hrama,²⁴⁹ ali i navodi dimenzije koje odgovaraju kasnosrednjovjekovnoj crkvi sv. Ambroza uz Gornja gradska vrata, moglo bi se zaključiti da Bianchi pod „novom crkvom“ smatra upravo novosagrađenu crkvu na novoj lokaciji (uz Gornja vrata).

Thomas Graham Jackson u pregledu iz 1887. godine vrlo detaljno opisuje i obrađuje crkvu sv. Ambroza.²⁵⁰ Međutim, opisi i crteži koje donosi odnose se na kasniji izgled crkve koju datira u XIII. stoljeće, dok samostan uopće ne spominje osim u kontekstu da je crkva pripada benediktincima.

Luka Jelić u tekstu *Spomenici grada Nina* iz Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva kratko piše o crkvi sv. Ambroza.²⁵¹ Od dijelova crkve starijih od XIII./XIV. stoljeća navodi svod u svetištu te pretpostavku da je crkva nastala na antičkim zidovima. Također, navodi da se s južne strane crkve nalaze ruševine samostana²⁵² koje su više puta nadograđivane.

²⁴⁵ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 231-232.

²⁴⁶ Vidi u: Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima«, 1969., str. 554, 561.; Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj 2*, 1964., str. 101-103.

²⁴⁷ Iako Bianchi ne navodi točno vrijeme dolaska benediktinaca, iz teksta se može zaključiti da se radi o razdoblju između VII. stoljeća (kada datira gradnju crkve) i 941. godine (kada navodi prvi poznati spomen crkve u dokumentima). Vidi u: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 231.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Ovdje je važno napomenuti da je crkva na ruševinama antičkoga hrama, za koju literatura navodi titular sv. Mihovila i gradnju u XV. stoljeću, srušena tek početkom XX. stoljeća. Vidi u: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike« 1969., str. 335-336.

²⁵⁰ Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, I*, 1887., str. 348-350.

²⁵¹ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1902., str. 108.

²⁵² Može se pretpostaviti da su ruševine u to vrijeme bile vidljive.

Zanimljivo je napomenuti da Jelić spominje pleter u plitkom reljefu kao ulomak koji je upotrijebljen za građevni dio za neku kasniju obnovu samostana.

Ivan Ostojić u knjizi *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima* piše o benediktinskoj opatiji sv. Ambroza.²⁵³ Crkvi pristupa s povijesnoga aspekta referirajući se na dokumente od XIII. do XV. stoljeća koji spominju crkvu i samostan. Ostojić ne opisuje izgled crkve, ali donosi dataciju. Na početku iznosi da je samostan osnovan u vrijeme kneza Branimira, vodeći se ulomkom arhitrava koji spominje opata Teudeberta i kneza Branimira,²⁵⁴ dok kasnije manje definitivno navodi da je benediktinska opatija u Ninu morala postojati u XI. stoljeću, ako ne i ranije.²⁵⁵ Zanimljivo je napomenuti da Ostojić, osim što ne navodi lokaciju crkve,²⁵⁶ ističe da su ruševine samostana s južne strane crkve tada još uvijek bile vidljive (vidi Slika 20).²⁵⁷

U opsežnom članku o baštini grada Nina iz 1969. godine, Ivo Petricioli detaljnije se bavi arhitekturom crkve sv. Ambroza.²⁵⁸ Međutim, opis arhitekture odnosi se na crkvu koja je i danas vidljiva te koja, kako navodi, „jasno odaje romanički stil.“²⁵⁹ Ističe da je apsida originalno bila polukružna, dok je ona pravokutna bila sagrađena tek u XV. stoljeću. Također, u opisu arhitekture ne navodi ranosrednjovjekovni sloj, dok samostan uopće ne spominje. Što se tiče povijesnih vrela, navodi dokument iz 941. godine te pečat iz XIII. stoljeća koje navodi i Bianchi.²⁶⁰ Petricioli je uvjeren da je opat muškog benediktinskog samostana sv. Ambroza bio opat Teudebert koji se spominje na ulomku arhitrava oltarne pregrade u crkvi sv. Mihovila.

Tomislav Marasović u pregledu arhitekture ranoga srednjeg vijeka ne obrađuje zasebno crkvu sv. Ambroza, međutim, navodi ju u popisu ranosrednjovjekovnih crkava na području Dalmacije te ju datira u IX. stoljeće.²⁶¹

Arhitektura:

Današnja crkva sv. Ambroza jednobrodna je crkva s kvadratnom (originalno polukružnom) apsidom te „stilski“ ne pripada ranome srednjem vijeku (vidi Slika 17-19.). Ne

²⁵³ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* 2, 1964., str. 101-103.

²⁵⁴ Isto, str. 100.

²⁵⁵ Isto, str. 103.

²⁵⁶ Iako ne navodi lokaciju crkve, iz teksta se može zaključiti da se radi o današnjoj lokaciji uz Gornja gradska vrata.

²⁵⁷ Ivan Ostojić donosi i fotografiju ruševina crkve sv. Ambroza s čije se južne strane nazire ruševni zid samostana. Vidi u: Isto, str. 193.

²⁵⁸ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike«, 1969., str. 329-330.

²⁵⁹ Isto, str. 329.

²⁶⁰ Vidi u: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 231.

²⁶¹ Vidi u: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 165.

može se isključiti da se dimenzije današnje crkve (13,82 x 5,86 metara) otprilike poklapaju sa srednjovjekovnom benediktinskom crkvom sv. Ambroza (ako je to bila izvorna lokacija).

Kamena plastika: /

Zaključak:

Sustavna istraživanja na lokaciji crkve sv. Ambroza i njezine okolice nisu provedena.²⁶² Sukladno tome, veliki broj autora u opisu crkve ne spominju samostan jer nema podataka i nisu vidljivi ostaci samoga samostana. Međutim, još početkom XX. stoljeća, Luka Jelić istaknuo je da su ostaci vidljivi. Budući da još uvijek nema podataka o ranosrednjovjekovnim slojevima na spomenutoj lokaciji te da se u literaturi s crkvom i samostanom povezuju dvije lokacije, ostaje nerazjašnjeno pitanje upravo ranosrednjovjekovne lokacije muškoga benediktinskog samostana sv. Ambroza. Naime, kako je spomenuto u obradi crkve sv. Mihovila, Bianchi navodi da se crkva sv. Ambroza nalazila na ruševinama antičkoga hrama.²⁶³ Međutim, kasnije i crkvu sv. Mihovila, doduše novosagrađenu, smješta na istu lokaciju.²⁶⁴ Mnogi autori nakon Bianchija preuzimaju njegove teze te zaključuju da se crkva sv. Ambroza najprije sagradila na ruševinama hrama, a kasnije je sagrađena uz Gornja vrata. Iako se ova teorija ne može opovrgnuti dokazima, osobito zbog nedostatka istraživanja, noviji autori ipak smatraju da se novosagrađena crkva sv. Mihovila sagradila na mjestu stare (na ruševinama hrama), uz isti titular.²⁶⁵ To povlači pitanje lokacije crkve sv. Ambroza. Vedrana Delonga jedina je autorica koja tvrdi da je crkva sv. Ambroza sa samostanom najprije sagrađena na ruševinama antičkoga hrama, ali uz crkvu sv. Mihovila, a da je zatim u XII. stoljeću nova crkva sagrađena na novoj (današnjoj) lokaciji.²⁶⁶ Na kraju, u nedostatku istraživanja, ne može se sa sigurnošću tvrditi koja je izvorna lokacija benediktinskoga samostana sv. Ambroza. Daljnja arheološka i druga istraživanja mogla bi otkriti izvornu lokaciju, ali i potvrditi i objasniti vezu crkve sv. Mihovila i crkve sv. Ambroza.

²⁶² Istraživanja sa sjeverne strane crkve provedena su 2020. godine radi postavljanja kanalizacije u gradu Ninu, a rezultati istraživanja nisu objavljeni. Zemljište s južne strane samostana, na kojemu Jelić i Ostojić navode da su vidljivi ostaci samostana, danas je privatno (vidi u: katastar.hr) što je vjerojatno razlog nemogućnosti istraživanja.

²⁶³ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 231.

²⁶⁴ Isto, str. 238-239.

²⁶⁵ Vidi u: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2008., str. 204.

²⁶⁶ Vedrana Delonga ne navodi argumente niti se referira na određeni dokument ili literaturu koja potvrđuje tu tezu. Vidi u: Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 204.

3.6. SV. KRIŽ

Koordinate: 44° 14' 34" N, 15° 11' 04" E

Dimenzije: 8,90 x 8,80 metara, visina oko 8,85 metara, debljina zida 0,70 metara²⁶⁷

Dosadašnja istraživanja:

Iako se crkva Sv. Križa spominje u dokumentima od XV. - XVIII. stoljeća,²⁶⁸ tek u XIX. stoljeću počinju se pisati detaljniji opisi crkve i njezinog izgleda. Tako Ivan Kukuljević Sakcinski 1858. godine navodi crkvu Sv. Križa kao „najznamenitiji spomenik gradjevine srednjega vieka u Ninu“²⁶⁹ te spominje da je crkva ranije imala titular sv. Dominika. Također, prvi primjećuje i donosi prijepis natpisa na nadvratniku, ali bez prijevoda.

Dvadesetak godina kasnije, 1879. godine, Carlo Federico Bianchi u svome pregledu crkvene baštine Zadarske nadbiskupije opisuje crkvu. Navodi da se ne zna kada je sagrađena, međutim, uspoređujući je s crkvom sv. Vida, pretpostavlja istu dataciju – VII. stoljeće.²⁷⁰

O crkvi Sv. Križa pisali su i drugi strani autori, Rudolf Eitelberger von Edelberg 1884. godine²⁷¹ i Thomas Graham Jackson 1887. godine.²⁷² Oba autora opisuju izgled crkve te navode da je „bizantskoga stila,“ a Jackson zaključuje i da se radi o stolnoj crkvi. Kao najveću zanimljivost i Eitelberger i Jackson spominju natpis na ukrašenom nadvratniku koji, na latiničnom pismu i jeziku, spominje župana Godeslava, a Eitelberger ga datira u IX. stoljeće.

Frane Bulić u pregledu spomenika iz Knina i kninske okolice iz 1888. godine, također navodi i crkvu sv. Križa, odnosno, u potpunosti prenosi ulomak teksta Franje Račkoga iz časopisa *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*.²⁷³ Ponovno je najveći dio teksta posvećen natpisu na nadvratniku uz detaljnu analizu Račkoga koji zaključuje da se radi o tipu pisma karolinška majuskula,²⁷⁴ da nadvratnik nije čitav, a datira ga u IX./X. stoljeće. Šime Ljubić

²⁶⁷ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2008., str. 200. Nekoliko starijih autora navodi različite dimenzije crkve, vidi u: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 235.; Miloje Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka 9. do početka 15. stoljeća. Crkve*, Beograd: Geca Kon, 1922.; Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 321.

²⁶⁸ Vidi u: Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima«, 1969., str. 549-596.; Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, 1911., str. 6.

²⁶⁹ Ivan Kukuljević Sakcinski, »Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim«, 1857., str. 13-14.

²⁷⁰ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 235-236.

²⁷¹ Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*, 1884., str. 168-169.

²⁷² Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, I*, 1887., str. 347-348.

²⁷³ Frane Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici*, 1888., str. 35-36.

²⁷⁴ Radi se o pismu koje se upotrebljavalo na području karolinške vlasti od VIII. do XII. stoljeća. Dva su tipa pisma: minuskula i majuskula. Minuskula se upotrebljavala za općenito pisanje tekstova (pandan je današnjim malim tiskanim i pisanim slovima), a kod majuskule su slova iste veličine i ne prelaze crtu (pandan današnjim velikim tiskanim slovima). Majuskula se upotrebljavala za prvo slovo u rečenici, inicijal, naslov i slično. Vidi u:

jedini je autor koji crkvi Sv. Križa daje drugačiji titular, sv. Spas. On ne donosi nove zaključke, a ime župana, Godeslav, prihvaća bez objašnjenja.²⁷⁵

Luka Jelić intenzivno se bavio arheološkim istraživanjima u Ninu pa je, uz djelo *Spomenici grada Nina* koje je u tri dijela izlazilo u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva* od 1900. do 1902. godine,²⁷⁶ objavio je i monografsku studiju posvećenu samo crkvi Sv. Križa 1911. godine.²⁷⁷ Jelićev se tekst, zbog toga što je sudjelovao u samim arheološkim istraživanjima, do tada najtemeljitiije povijesno i umjetnički bavi crkvom Sv. Križa. Uz opis eksterijera i interijera crkve, Jelić dodaje i svoja tumačenja opisanoga. Tako ponešto nepravilan tlocrt autor tumači kao manjak vještine u graditelja, ali i nužnost radi praćenja zidova starijih slojeva.²⁷⁸ Plitke niše na vanjskome plaštu crkve prema Jeliću stoje umjesto pravih prozora jer „majstor nije smio ostaviti otvora u debljini zidovlja jer bi mu to presijecalo svodovlje,“²⁷⁹ dok samu tehniku zidanja „nepravilno sitnim kamenom sa obilatim fugama“²⁸⁰ karakterizira kao lošu. Kroz detaljno nabranje i opisivanje nađenih ulomaka donosi prijedlog presjeka i tlocrta te zaključuje izvorni oblik i smještaj kamene plastike.²⁸¹ Ovdje je potrebno istaknuti da Jelić zaključuje da je crkva Sv. Križa bila mauzolej ninskoga župana Godeslava. Do toga zaključka navodi ga sjeveroistočna bočna apsida za koju tumači da je služila kao grobnica oblika starokršćanskoga arkosolija,²⁸² tlocrt oblika grčkog križa (kojega uspoređuje s ranokršćanskim mauzolejem Gale Placidije iz Ravene, kapelom Sv. Križa iz Münstera iz VII. stoljeća, ali i kasnijim primjerima kao što su kapela sv. Dunata u Krku i sv. Vid u Zadru)²⁸³ te sami natpis na nadvratniku crkve koji sadrži latinsku riječ *domo*, odnosno *domus* koju Jelić tumači kao grobnicu, odnosno mauzolej.²⁸⁴ Natpis je, po Jeliću, suvremen vremenu gradnje crkve i pisan pismom „frankogalske rustične kapitale uz primjesu kursivnih merovinških oblika“²⁸⁵ iz druge polovice VIII. stoljeća, dok su točke koje razdvajaju slogove element ranijih stoljeća. Luka Jelić prvi spominje da je crkva imala dvojna vrata,²⁸⁶ zahvaljujući arheološkom istraživanju koje je

Karolina, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30635> (pregledano 6. prosinca 2021.); Majuskula, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=38220> (pregledano 6. prosinca 2021.)

²⁷⁵ Šime Ljubić, »Prinesak s staro-hrvatskim spomenikom i ornamentiki iz Nina«, 1888., str. 16.

²⁷⁶ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1900.-1902.

²⁷⁷ Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, 1911.

²⁷⁸ Isto, str. 12.

²⁷⁹ Isto, str. 13.

²⁸⁰ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1902., str. 112.

²⁸¹ Vidi u: Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, 1911., str. 13-23.

²⁸² Isto, str. 14.

²⁸³ Isto, str. 16-17.

²⁸⁴ Isto, str. 16.

²⁸⁵ Isto, str. 15.

²⁸⁶ Isto, str. 14.

provodio. Prema tipu gradnje crkve, funkciji te natpisu i dekoraciji nadvratnika, Jelić zaključuje da je crkva Sv. Križa građena u posljednjoj četvrtini VIII. stoljeća. Interpretaciju Luke Jelića u potpunosti je preuzeo Ferdo Šišić u svojim dvjema knjigama koje spominju crkvu Sv. Križa.²⁸⁷

Jedini autor koji crkvu Sv. Križa tumači kao četverolist jest Ljubo Karaman u svojoj knjizi iz 1930. godine.²⁸⁸ Zanimljivo je istaknuti da, pozivajući se na starije autore, Karaman demantira tvrdnju da crkva Sv. Križa ima „bizantinski karakter“ upravo zato što njezin oblik nije grčki križ, već je konstruktivno četverolist.²⁸⁹ Također, natpis na nadvratniku kratko spominje jer se o njemu vrlo malo znalo, a crkvu datira „nakon pokrštenja Hrvata oko god. 800.“²⁹⁰ U knjizi iz 1952. godine Karaman tekst piše na način da tipološki obrađuje arhitekturu i kamenu plastiku uz navođenje primjera.²⁹¹ Tako crkvu sv. Križa svrstava u crkve slobodnog oblika, a kao oblik navodi da se radi o centralnoj građevini s četiri polukružne niše.²⁹²

Janko Belošević u tekstu *Nin u srednjem vijeku* koji je dio pregleda nalaza i spomenika grada Nina te objavljen u vrijeme sustavnih arheoloških iskapanja u Ninu navodi i crkvu Sv. Križa kao jedan od „najljepših spomenika starohrvatskog crkvenog graditeljstva.“²⁹³ Belošević kratko opisuje izgled crkve te ju datira u XI. stoljeće. Također, ime župana na nadvratniku crkve tumači kao Godežav, bez objašnjenja ovakvoga tumačenja imena, a za sami nadvratnik navodi da je epigrafski stariji od crkve.

Ivo Petricioli u tekstu u knjizi *Povijest grada Nina* iz 1969. godine donosi opširan opis crkve Sv. Križa, kao i dotadašnja bavljenja istom.²⁹⁴ Temeljeći svoj tekst na istraživanjima koja su se provodila 1960-ih godina, donosi nove zaključke u odnosu na Luku Jelića. Iako potvrđuje Jelićevo zapažanje da je crkva građena od različitih vrsta kamena, opovrgava njegovu tvrdnju da su postojala druga vrata, već da je samo u gradnji upotrijebljena spolija. Također, Petricioli naglašava da je crkva građena u jednoj fazi ne oslanjajući se na stariju arhitekturu (kako je navodio Jelić). S obzirom na zaključak Mihe Barade da se na natpisu nadvratnika radi o beneventanskome pismu, odnosno slovu z, a koje se u hrvatskim prostorima ne javlja prije XI. stoljeća,²⁹⁵ te zbog razvijene i pravilne dekoracije nadvratnika, Petricioli ga datira u XI.

²⁸⁷ Vidi u: Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1914.; Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Naklada školskih knjiga, 1925.

²⁸⁸ Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, 1930., str. 11.

²⁸⁹ Isto, str. 21.

²⁹⁰ Isto, str. 18.

²⁹¹ Ljubo Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, 1952.

²⁹² Isto, str. 17.

²⁹³ Janko Belošević, »Nin u srednjem vijeku«, 1968., str. 53-63.

²⁹⁴ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 299-354.

²⁹⁵ Vidi u: Miho Barada, »Dvije naše vladarske isprave«, u: *Croatia sacra* 13/14, Zagreb, 1937., str. 51.

stoljeće.²⁹⁶ Također, Petricioli prihvaća zaključak Ljube Karamana²⁹⁷ da se „stilski“ radi o starohrvatskoj crkvi slobodnog oblika,²⁹⁸ a budući da zagovara tezu da je nadvratnik suvremen crkvi, crkvu Sv. Križa također datira u XI. stoljeće. U kasnijoj knjizi, iz 1990. godine, ipak se priklanja dataciji IX. stoljeća.²⁹⁹

Natpis na nadvratniku jedna je od većih nepoznanica u istraživanju crkve Sv. Križa. Osim navedenih autora, koji usputno uz opis crkve spominju i čitanje natpisa s imenom župana Godeslav ili Godežav, Eduard Peričić³⁰⁰ i Vesna Jakić-Cestarić³⁰¹ primarno se bave upravo analizom natpisa. Peričić je izbacio slovo *l* te time dobio ime Godesav, što argumentira time da „ime nosi avestijski karakter, gdje su mnoga imena kombinirana dodatkom -sav, -savos,“³⁰² a pleterna dekoracija nadvratnika je poznata na avestijskom teritoriju još od staroga vijeka. Jakić-Cestarić priklanja se mišljenju Mihe Barade³⁰³ u čitanju znaka kao slova *z* te zaključuje da je ispravan i prihvatljiv oblik imena ninskoga župana - Godečaj.

Mladen Pejaković u knjizi *Broj iz svjetlosti* iz 1978. godine pristupa crkvi Sv. Križa na potpuno drugačiji način.³⁰⁴ Smatra da „bavljenje strukturom, suprotno postupku opisivanja, pokušava otvoriti i sklopiti djelo kao smislenu cjelinu.“³⁰⁵ Suprotno prijašnjim tezama da je crkvu Sv. Križa gradio nevješt graditelj, Pejaković pokušava ustvrditi pravilnost i simboliku u otklonima kutova. Tlocrt crkve (ali i presjek) smješta u tzv. projektni kvadrat³⁰⁶ te na taj način dolazi do zaključka da tlocrtni oblik odudara od pravilnoga grčkog križa, ali da je otklon uvijek jednak. Pomnim mjerenjem i pokusima zaključuje da je razlog tomu kut i vrijeme upada svjetlosti sunca tijekom dana i godine. Odnosno, kut otklona odgovara kutu zrake sunca u odnosu na horizont i visinu Velebita. Dakle, crkva Sv. Križa nije građena nevješto, već s vrlo pomnim promišljanjem i „u okviru cjelokupnog nazora o životu prirode, čovjeka i boga.“³⁰⁷ Također, potrebno je napomenuti da Pejaković analizom kuta upada svjetlosti podržava

²⁹⁶ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 327.

²⁹⁷ Ljubo Karaman: *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, 1952., str. 20.

²⁹⁸ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike«, 1969., str. 326.

²⁹⁹ Vidi u: Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana: pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split: Književni krug, 1990.

³⁰⁰ Eduard Peričić, »Nin u doba hrvatskih narodnih vladara«, 1969., str 105-155.

³⁰¹ Vesna Jakić-Cestarić, »Ime župana na nadvratniku crkve Sv. Križa u Ninu«, u: *Povijest grada Nina*, Zadar: JAZU, 1969., str. 357-372.

³⁰² Eduard Peričić, »Nin u doba hrvatskih narodnih vladara«, 1969., str 117.

³⁰³ Vidi u: Miho Barada, »Dvije naše vladarske isprave«, 1937., str. 51.

³⁰⁴ Mladen Pejaković, *Broj iz svjetlosti. Starohrvatska crkva Svetog Križa u Ninu*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1978.

³⁰⁵ Isto, str. 9.

³⁰⁶ Vidi u: Isto, str. 29, 101.

³⁰⁷ Isto, str. 14.

Jelićevu tezu³⁰⁸ o postojanju drugih vrata, odnosno drugoga ulaza u crkvu.³⁰⁹ Što se tiče kamene plastike u crkvi Sv. Križa, nadvratnik s natpisom, ali i ulomke oltarne pregrade Pejaković tumači kroz matematičke izračune i uklapa u mjere, odnosno stope tlocrta i presjeka crkve,³¹⁰ dok u pitanje problematične datacije nadvratnika, i crkve općenito, ne ulazi.

Vrlo kratko crkvom Sv. Križa bavi se i Vladimir Goss u knjizi iz 1996. godine.³¹¹ Strukturno o predromaničkoj arhitekturi Goss piše po uzoru na Karamana, prema tipu uz poneke primjere. Iako samo nekoliko puta kao primjer spominje crkvu Sv. Križa, potrebno je napomenuti da se u podacima poziva na autore iz prve polovice XX. stoljeća, iako postoji novija literatura. Tako crkvu odlučno datira u vrijeme oko 800. godine po uzoru na crkvu sv. Vida koju pak datira u VIII. stoljeće,³¹² za konstrukciju crkve navodi da je „gruba“ i „nepravilna“,³¹³ a sami oblik crkve, prema Karamanu,³¹⁴ tumači kao četverolist.³¹⁵

Miljenko Jurković u tekstu objavljenome u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela* iz 2000. godine, piše o arhitekturi karolinškoga doba u koju svrstava i crkvu Sv. Križa.³¹⁶ Crkvu ne obrađuje zasebno, već tipološki opisuje arhitekturu Istre, Dalmacije i južnih sklavinija te Hrvatske Kneževine. Za razliku od mišljenja većine autora i istraživača, Jurković iznosi tezu da je crkva Sv. Križa jednobrodna crkva s transeptom na čijim su krakovima tri apside, a koju potvrđuje analogijama s drugim crkvama istoga tipološkog obrasca i slične funkcije.³¹⁷ Također, krakove transepta crkve Sv. Križa tumači kao oratorije, a potvrdu nalazi u usporedbi s crkvom sv. Tome u Rovinju i crkvom u Lepurima kod Benkovca.³¹⁸

Tomislav Marasović u svome pregledu predromaničke umjetnosti opisuje crkvu Sv. Križa.³¹⁹ obrađuje ju kataloški, uključujući i izvore i literaturu koja se bavila crkvom. Priklanja se tezi da je crkva u tlocrtu grčki križ³²⁰ čiji je istočni krak ima upisanu polukružnu apsidu

³⁰⁸ Vidi u: Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, 1911., str. 14.

³⁰⁹ Mladen Pejaković, *Broj iz svjetlosti*, 1978., str. 108.

³¹⁰ Vidi u: Isto, str. 110, 124-127.

³¹¹ Vladimir Peter Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb: Andrija Mutnjaković, 1996.

³¹² Isto, str. 80.

³¹³ Isto, str. 81.

³¹⁴ Vidi u: Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, 1930., str. 11.

³¹⁵ Vladimir Peter Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, 1996., str. 39.

³¹⁶ Miljenko Jurković, »Arhitektura karolinškog doba«, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 164-189.

³¹⁷ Isto, str. 173.

³¹⁸ Isto, str. 164.

³¹⁹ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica 2*, 2008., str. 199-202.

³²⁰ Nekoliko je različitih teza o tipu crkve. Većina autora zagovara tezu o centralnoj građevini koja je u tlocrtu grčki istokračni križ, dok neki autori imaju drugačije teze. Miloje Vasić navodi tip crkve kao tri spojene jednobrodne bazilike, dok Miljenko Jurković crkvu svrstava u „jednobrodne crkve s tri apside na krakovima transepta.“ Vidi u: Miloje Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, 1922.; Miljenko Jurković, »Arhitektura

presvođenu polukopolom.³²¹ Također, iako ne previše izravno te ostavljajući prostor za daljnju raspravu, Marasović crkvu Sv. Križa datira u IX. stoljeće, a nadvratnik u XI. stoljeće.

Pavuša Vežić 2017. godine donosi najopsežniju i najdetaljniju obradu crkve Sv. Križa.³²² Najprije donosi dotadašnja istraživanja o crkvi, a zatim detaljno opisuje arhitekturu i kamenu plastiku crkve te na temelju toga donosi zaključke o tipologiji i dataciji. Vežić crkvi Sv. Križa pridaje funerarnu funkciju (što je vidljivo i u samome naslovu knjige u kojoj je objavio spomenuto tumačenje), a tezu dokazuje usporedbama s drugim europskim, zapadnim i istočnim, crkvama sličnoga tipa i funkcije.³²³ Dovodi je u usku vezu s crkvom sv. Vida u Zadru zaključujući da se radi „o jednome tipu građevine, štoviše, vjerojatno o istome projektu izvedenu na dvama mjestima, sa zanemarivim razlikama, nečemu što se prethodno događalo s preromaničkim šesterolistima, ili poslije romaničkim trikonhosima.“³²⁴ Vežić navodi da sama forma crkve ne pruža dovoljno podataka za njezinu dataciju, međutim, uspoređujući crkvu Sv. Križa s drugim, po nekoj osnovi, sličnim crkvama, više se priklanja kasnijoj dataciji (XI. stoljeće), čemu doprinosi i natpis na nadvratniku. Na kraju, crkvu sv. Križa tumači kao memoriju koja po tipu upisanoga križa pripada karakteristikama Zapada, a prema kružnom tamburu sa slijepim nišama pripada „upravo bizantskoj arhitekturi 10 i 11. stoljeća na Istoku.“³²⁵

Arhitektura:

Crkva se u svojim temeljima ne oslanja na ostatke ranijih struktura (antičkih kuća i ulice), iako je na njima nastala. Opisivanje samoga izgleda i oblika crkve Sv. Križa ni danas nije usuglašeno. Većina autora crkvu tumači kao centralnu građevinu koja u tlocrtu ima oblik istokračnoga križa s orijentacijom istok-zapad (uz otklon) (vidi Tlocrt 5.).³²⁶ Sva četiri kraka izvana su kvadratna (iako nepravilni), dok je u istočnom kraku upisana polukružna apsida. Također, sjeverni i južni krak na istočnoj strani imaju pridružene polukružne apside (vidi Slika 26.) koje su vidljive i izvana. Svi krakovi, uključujući istočni (kojega iznutra čini polukružna apsida), presvođeni su polukupolama. Nad središtem, odnosno sjecištem krakova, nalazi se

karolinškog doba«, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, (ur.) Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 164-189.

³²¹ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 200.

³²² Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta*, 2017.

³²³ Vidi u: Isto, str. 34.

³²⁴ Isto, str. 55.

³²⁵ Isto, str. 34.

³²⁶ Prava orijentacija crkve jest sjeverozapad-jugoistok. Sve crkve u gradu Ninu (na otoku) otklanjaju se od pravilne orijentacije. Mogući razlog tomu je postojeći liburnski, a zatim i rimski raster ulica koje su uvjetovale orijentaciju stambene, ali i crkvene arhitekture.

kupola kružnog (iako nepravilnog) presjeka (vidi Slika 25.). Kupola, ali i polukupole leže na trompama. Fasada crkve na istočnoj i zapadnoj strani raščlanjena je trima plitkim nišama od kojih je središnja veća od ostale dvije (vidi Slika 21-24.). Šest plitkih niša raščlanjuje i fasadu kupole, a sjeverni i južni krak na fasadi imaju po jednu plitku nišu. Prozorski otvori nalaze se u apsidama (jedan veći u središnjoj apsidi i po jedan manji u bočnim apsidama) te jedan otvor na istočnom dijelu kupole. Prozorski otvori koji su danas vidljivi na zapadnom dijelu sjevernoga i južnog kraka kasnije su dodani. Za gradnju crkve korišten je kamen lomljenac slagan u pravilne redove uz obilnu žbuku.³²⁷ Crkva je originalno bila prekrivena žbukom, kao i danas.

Osim najprihvaćenije teze o križnome tlocrtu, postoji i starija teza Miloja Vasića da se radi o tri spojene jednobrodne crkve³²⁸ te teza Miljenka Jurkovića da se radi o karolinškom tipu „jednobrodne crkve s tri apside na krakovima transepta.“³²⁹ Uspoređujući crkvu Sv. Križa s crkvom sv. Tome kod Rovinja i crkvom u Lepurima kod Benkovca, Jurković iznosi tezu o dvama bočnim oratorijima koji flankiraju svetište (sjeverni i južni krak), a za čiju potvrdu navodi inovaciju Karolinga da se „u organizaciji prostora stvara „kloazonirani“ objekt, u kojemu svaki segment može zasebno funkcionirati kao posebni *augmentum*.“³³⁰

Kamena plastika:

Nadvratnik crkve Sv. Križa s natpisom jedini je komad kamene plastike koji se sa sigurnošću može povezati s crkvom (Slika 27.). Koso je istaknut u prostoru, a dekoracija mu je podijeljena u dvije zone koje su odvojene tankom horizontalnom profilacijom. Gornja zona (nešto manja od donje) sadrži troprute učvorene kružnice u čijim je središtima ili biljni motiv (cvijet) ili križ. Na donjoj zoni prikazane su troprute isprepletene vitice s listovima kao završecima koje čine oblik kruga, a jedan krak završava okom. Krugovi su spojeni kratkom horizontalnom troprutom trakom. S donje strane nadvratnika nalazi se natpis o kojemu se ni danas ne zna puno osim da spominje župana Godečaja i da je pisan beneventanskim pismom koje se u Hrvatskoj nije pojavilo prije XI. stoljeća (vidi Slika 28.):

GODEĀAI IVPPANO [qvi?] ISTO DOMO CO[(m)psit]³³¹

Ulomci liturgijskoga namještaja koji su pronađeni u blizini crkve Sv. Križa te se samim time i povezuju s njom, vrlo su fragmentarni. Riječ je o ulomcima dva pluteja od kojih su na

³²⁷ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 200.

³²⁸ Miloje Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, 1922., str. 78-83.

³²⁹ Miljenko Jurković, »Arhitektura karolinškog doba«, 2000., str. 173.

³³⁰ Isto, str. 164, 185.

³³¹ Pavaša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta*, 2017., str. 40.

jednom uklesane učvorene troprute kružnice u čijem su središtu cvjetovi (vidi Slika 30.), dok su na drugome uklesane troprute kružnice koje presijecaju troprute dijagonale (vidi Slika 29.). Magdalena Skoblar smatra da je spomenute ulomke ispravno datirati u IX. stoljeće.³³² S obzirom da je Luka Jelić za vrijeme svojih arheoloških istraživanja i konzerviranja spomenika dao uzidati više ulomaka u crkvu Sv. Križa, a od kojih su neki porijeklom iz neke druge ninske crkve, ulomci liturgijskoga namještaja koji su pronađeni ne mogu se jednoznačno pripisati crkvi Sv. Križa.

Zaključak:

Crkva Sv. Križa bila je predmetom interesa istraživača još od XIX. stoljeća. Bez obzira na vrlo važno mjesto u hrvatskoj povijesti umjetnosti te postojanje brojne literature o crkvi, ona je i danas predmet rasprave i neslaganja znanstvenika.

Budući da se datacija crkve ponajprije veže uz njezin izgled i tlocrt, a koji se različito tumače, formiraju se dvije grane autora – jedna koja zagovara dataciju IX. stoljeća te druga koja zagovara dataciju XI. stoljeća, a koju pak pokušavaju zaključiti analizom arhitekture i kamene plastike, odnosno nadvratnika. Ono što je u novije vrijeme prihvaćeno jest teza da se radi o privatnoj crkvi s vjerojatnom funerarnom funkcijom.³³³ Miljenko Jurković, kao zagovaratelj datacije crkve u IX. stoljeće, tumačenjem crkve Sv. Križa kao jednobrodne i troapsidalne, povezuje ju s tipološkim obrascem koji je prisutan na području karolinške vlasti,³³⁴ a tezu dokazuje analogijama s drugim jednobrodnim i troapsidalnim crkvama iste ili slične funkcije na području akvilejske patrijarhije, odnosno, politički, karolinškom području.³³⁵ Pavuša Vežić, s druge strane, tlocrt crkve tumači kao jednakokraćni, odnosno grčki križ, a takav oblik i tlocrt, kao i plitke niše na fasadi i tambur kružnoj presjeka navodi kao elemente koji dataciju crkve smještaju u XI. stoljeće kada su te karakteristike bile prisutne kod Bizantskog Carstva.³³⁶ S obzirom na činjenicu da je Nin u ranome srednjem vijeku bio sjedište biskupije i važno područje Hrvatske Kneževine koja je bila pod službenom karolinškom vlasti te s obzirom na spomenute paralele s drugim karolinškim crkvama (njihovim izgledom, funkcijom, privilegiranim

³³² Vidi u: Magdalena Skoblar, »Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina«, 2004., str. 110.

³³³ Vidi u: Miljenko Jurković, »Arhitektura karolinškog doba«, 2000., str. 185.; Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta*, 2017., str. 34.

³³⁴ Miljenko Jurković sumira da, iako naglašava da postoje različite varijante, karolinške crkve povezuju: »presvođivanje, obli kontrafori, tri apside i westwerk kao jasan znak njihove funkcije i privatnog karaktera.« Miljenko Jurković, »Arhitektura karolinškog doba«, 2000., str. 184.

³³⁵ Za više o karolinškoj arhitekturi na području Istre, Dalmacije i Hrvatske Kneževine vidi u: Isto, str. 164-319.; Nikolina Maraković, Miljenko Jurković, »'Signatures' in the stones – the legacy of Early Medieval elites on the territory of modern Croatia«, u: *Hortus Artium Medievalium* 13/2 (2007.), str. 359-374.

³³⁶ Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta*, 2017., str. 34.

ukopima), teza koja zagovara karolinški uzor i dataciju crkve u IX. stoljeće, čini se vjerojatnijom.

Datacija nadvratnika crkve Sv. Križa sama za sebe bila je predmetom rasprave u istraživanjima kroz XX. stoljeće. Međutim, detaljnijom analizom nadvratnika, noviji se autori slažu da se radi o nadvratniku iz XI. stoljeća. To povlači pitanje originalnosti nadvratnika u odnosu na crkvu, a samim time i, već spomenute, datacije same crkve. Analiza natpisa potvrdila je da se radi o beneventani, pismu koje na hrvatskim prostorima nije bilo prisutno prije XI. stoljeća.³³⁷ Također, kako je primijetio i Pavuša Vežić,³³⁸ vidljiva je i očita izrazita sličnost dekoracije nadvratnika s dekoracijom kamene plastike na području poluotoka Pelješca s kraja X. do polovice XI. stoljeća (vidi Slika 31-32.).³³⁹ Međutim, zanimljivo je napomenuti da Vežić u istome radu pretpostavlja, s obzirom na veći broj srodnih ulomaka na području sjeverne Dalmacije, da bi se moglo raditi o proizvodnji neke domaće radionice, možda čak zadarske,³⁴⁰ a ne južnodalmatinske koja djeluje na pelješkom području. Daljnja komparativna istraživanja nadvratnika crkve Sv. Križa i kamene plastike na poluotoku Pelješcu, mogla bi rasvijetliti nepoznanice i nedoumice vezane uz ninski nadvratnik u smislu klesarske radionice koja ga je izradila, analize, ali i datacije.

3.7. SV. ANSELMO

Koordinate: 44° 14' 33" N, 15° 11' 01" E

Dimenzije: crkva: 26,50 x 10,00 metara bez apside; apsida: 3,00 x 7,00 metara; južni sklop: 18,80 x 5,90 metara uključujući vestibul koji je 4,90 x 5,90 metara.³⁴¹

³³⁷ Vidi u: Isto, str. 40.; Vesna Jakić-Cestarić, »Ime župana na nadvratniku crkve Sv. Križa u Ninu«, 1969., str. 357-374.

³³⁸ Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta*, 2017., str. 39.

³³⁹ Skulpturu pelješkog područja detaljno je obradio Miljenko Jurković. Dekoracija ninskoga nadvratnika izrazito je slična onome što Jurković naziva *drugim slojem* pelješke skulpture, kao što su primjerice okvir prozora i dovratnik crkve sv. Mihajla u Stonu, a koju datira od kraja X. do polovice XI. stoljeća. Više vidi u: Miljenko Jurković, »Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/13 (1983.), str. 165-184.; Miljenko Jurković, *Predromanička dekorativna skulptura na dubrovačkom području*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1984.; Miljenko Jurković, »Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/15 (1985.), str. 183-199.

³⁴⁰ Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta*, 2017., str. 40.

³⁴¹ Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture«, 2014., str. 19-21. Dimenzije crkve u ranome srednjem vijeku razlikuje se od današnjega izgleda i dimenzija crkve.

Dosadašnja istraživanja:

Ivan Kukuljević Sakcinski prvi je autor koji opisuje izgled i povijest župne crkve sv. Anselma,³⁴² iako postoje i raniji zapisi o njoj.³⁴³ Međutim, Kukuljević opisuje izgled crkve na koji nailazi tijekom svoga putovanja kroz Dalmaciju te pogrešno navodi da je crkvu dao izgraditi tek biskup Juraj Divnić 1528. godine, temeljeći tu tvrdnju na natpisu u crkvi.

Poveće poglavlje u knjizi o sakralnoj baštini zadarskoga područja Carlo Federico Bianchi posvećuje crkvi sv. Anselma.³⁴⁴ Bianchi kao istinitu prihvaća legendu o sv. Anselmu te sukladno tome zaključuje da je prva crkva „opstala gotovo pet stoljeća dok je barbari nisu srušili zajedno s gradom na zalazu Rimskoga carstva.“³⁴⁵ Prema Bianchiju, prva obnova crkve bila je u VII. stoljeću te je tada crkva dobila titular sv. Anselma (ne navodi raniji titular), dok je drugi put crkvu dao obnoviti kralj Dmitar Zvonimir 1079. godine. Također, spominje i okruglu krstionicu, u čijem je središtu bila mramorna kamenica ukrašena plitkim reljefom te koje se dolazilo stepenicama, uz sjeverni zid crkve te ističe da je ona bila jedina krstionica u gradu Ninu, a datira ju ranije od X. stoljeća.³⁴⁶

Thomas Graham Jackson kratko se bavi crkvom sv. Anselma u knjizi iz 1887. godine.³⁴⁷ Opisuje njezin tadašnji izgled i pronađene relikvije, a vezano uz srednji vijek navodi samo da je crkva bila katedrala od srednjeg vijeka do ukinuća 1804. godine.³⁴⁸

Luka Jelić u *Spomenicima grada Nina* jedno oveće poglavlje posvećuje crkvi sv. Anselma.³⁴⁹ Već u prvom odlomku, a kako je vidljivo i danas, navodi da je crkva „krpež raznih doba.“³⁵⁰ Prema primarnim izvorima o popravcima crkve u XVI. stoljeću, Jelić zaključuje da je ranije crkva bila jednobrodna s polukružnom apsidom iza koje se nalazila sakristija te da je sa sjeverne strane, uz kapelu sv. Ambroza, bila nadograđena četverolisna kapela ili krstionica u kojoj se nalazio krsni zdenac s natpisom koji spominje kneza Višeslava. Također, donosi i tlocrt sklopa: crkve, kapele Gospe od Zečeva, zvonika te kapele sv. Ivana Evanđelista koju datira u XVIII. stoljeće. Kasnije, u sklopu teksta o crkvi sv. Križa, Jelić donosi još jedan tlocrt

³⁴² Ivan Kukuljević Sakcinski, »Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim«, 1857., str. 13.

³⁴³ Vidi u: Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima«, 1969., str. 556-560.; Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1900.-1902.

³⁴⁴ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 222-226.

³⁴⁵ Isto, str. 222.

³⁴⁶ Isto, str. 225.

³⁴⁷ Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, I*, 1887., str. 344-346.

³⁴⁸ Jackson navodi krivu godinu ukinuća. Ninska biskupija konačno je ukinuta 1828. godine. Vidi u: Ninska biskupija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43875> (pregledano 15. svibnja 2021.)

³⁴⁹ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1902., str. 103-108.

³⁵⁰ Isto, str. 103.

župnog kompleksa³⁵¹ te ovoga puta ucrtava četverolisnu kapelu sv. Ivana Krstitelja, međutim smješta ju zapadnije u odnosu na prvi tlocrt. Pilastar s pleterom koji Luka Jelić navodi kao dio kamene plastike crkve sv. Marije, danas se pripisuje crkvi sv. Anselma.³⁵²

U dva kratka odlomka, Janko Belošević u poglavlju koje se bavi srednjim vijekom u Ninu, navodi da se na mjestu tadašnje (i današnje) župne crkve vjerojatno nalazila ranokršćanska bazilika te da je kasnije, u ranome srednjem vijeku, na istome mjestu bila ninska katedrala „od koje se do danas nije sačuvalo gotovo ništa.“³⁵³

Vezano uz ranokršćansku i ranosrednjovjekovnu arhitekturu sv. Anselma, Ivo Petricioli u pregledu ninskih spomenika³⁵⁴ iznosi samo da je za vrijeme arheoloških istraživanja otučena žbuka južnoga zida te je tako otkrivena „rustična tehnika zidanja,“³⁵⁵ spolije u strukturi zida te prozor i dio luka za koje smatra da su ranosrednjovjekovni ili stariji. Vrlo kratko spominje i ulomak skulpture s motivom pletera kvalitetne klesarske izrade.³⁵⁶ Ostatak teksta odnosi se na kasnije faze pregradnje crkve te na krsni zdenac s natpisom koji spominje kneza Višeslava (o kojoj će biti riječi u nastavku).

Ante Uglešić bavi se ranokršćanskom fazom crkve sv. Anselma u sklopu pregleda ranokršćanske arhitekture na zadarskome području.³⁵⁷ Uz koncizno navođenje dotadašnjih istraživanja, izvodi zaključke o ranokršćanskome sklopu, ali ističe da „slika ranokršćanskoga kompleksa na prostoru današnje župne crkve sv. Asela u Ninu nije posve jasna i teško ju je sasvim egzaktno protumačiti.“³⁵⁸ Dakle, južni objekt Uglešić tumači kao prenamjenu kasnoantičkog prostora u oratorij s dodanom apsidom na istočnom dijelu. Prenamjenu datira na kraj IV. ili početak V. stoljeća. Važno je naglasiti da južni objekt, odnosno oratorij, smatra crkvom i kao crkvu ju datira u V. stoljeće. Sjeverni objekt datira, pak, u VI. stoljeće i zaključuje da je ta sjeverna crkva zamijenila onu južnu. Također, kao važnu navodi i prostoriju naslonjenu na istočni dio sjevernoga zida koja je također prenamjena kasnoantičke prostorije. U njoj je pronađen „pravokutni bazen veličine 1,75 x 1 m“³⁵⁹ za koji pretpostavlja da se u njemu nalazio krsni zdenac s natpisom. Također, navodi da su u južnome objektu pronađeni ležište za postolje oltara, pod popločen spolijama te nepravilni kružni bazen od opeka kojega datira u još ranija

³⁵¹ Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, 1911., str. III.

³⁵² Vidi u: Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1901., str. 191.

³⁵³ Janko Belošević, »Nin u srednjem vijeku«, 1968., str. 58.

³⁵⁴ Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike«, 1969., str. 310-319.

³⁵⁵ Isto, str. 311.

³⁵⁶ Isto, str. 318.

³⁵⁷ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 36-40.

³⁵⁸ Isto, str. 37.

³⁵⁹ Isto, str. 39.

stoljeća (ne definira kasnoantičku, odnosno funkciju bazena prije prerade za potrebe kršćanskih obreda). Što se tiče titulara crkve, Uglešić iznosi da on nije poznat u ranokršćanskome razdoblju, dok današnji titular potječe iz karolinškoga razdoblja.

Svoj prvi tekst posvećen kompleksu crkve sv. Anselma Pavuša Vežić objavljuje 1985. godine u *Starohrvatskoj prosvjeti*.³⁶⁰ Iznoseći rezultate arheoloških istraživanja iz 1973. i 1974. godine, potvrđuje da crkva sadrži ranokršćanski i srednjovjekovni sloj. Južni objekt Vežić kratko opisuje, datira ga u ranokršćansko razdoblje (kao i sjeverni objekt) te zaključuje da zajedno čine tip dvojne crkve. U opisu južnoga zida sjeverne crkve donosi vrlo vrijedna saznanja. Pronađeni su srednjovjekovni prozorski otvori i dvoja vrata. Zanimljivo je istaknuti da Vežić srednjovjekovno preuređenje crkve pripisuje uspostavljanju Nina i crkve sv. Anselma kao središta biskupije. Pavuša Vežić kompleks crkve opisuje i u pregledu ranokršćanske arhitekture *Zadar na pragu kršćanstva* iz 2005. godine.³⁶¹ Ne izvodi nove zaključke, u odnosu na stariji objavljeni tekst, o samom kompleksu, ali donosi analogije arhitektonskih elemenata crkve. Dvostruki rasteretni luk nad otvorima vrata povezuje s otvorima bazilike sv. Tome u Zadru,³⁶² apsidu s lezenama uspoređuje s nekoliko crkava na zadarskome području,³⁶³ a donosi i nekoliko primjera ranokršćanskih krsnih zdenaca.³⁶⁴ Također, Vežić donosi i primjer zadarskoga ranokršćanskog kompleksa kojega uspoređuje s ninskim kompleksom tumačeći oba primjera kao dvojne bazilike.³⁶⁵ Što se tiče kamene plastike, kao „umjetnički osobito vrijedan“, izdvaja ulomak pilastra s motivom vinove loze.³⁶⁶ Iako ga ne pripisuje direktno nijednoj ninskoj ranokršćanskoj crkvi, kasnija istraživanja povezuju ga s crkvom sv. Anselma.

Tomislav Marasović bavi se ranosrednjovjekovnom fazom kompleksa crkve sv. Anselma te ju obrađuje kataloški.³⁶⁷ Iz kataloške obrade može se zaključiti da zagovara tezu o dvojnim crkvama. Prema Marasoviću, sjeverna je građevina novosagrađena u VI. stoljeću, dok je južna prvotno bila adaptacija antičke prostorije (prije proglašenja Milanskoga edikta 313. godine), zatim se u IV. stoljeću proširila te u VI. stoljeću tvorila ranokršćanski dvojni sklop sa

³⁶⁰ Pavuša Vežić, »Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/15 (1985.), str. 201-215.

³⁶¹ Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 2005., str. 113-118, 131, 137, 154, 156, 170.

³⁶² Vidi u: Isto, str. 131.

³⁶³ Oratorij Vele Gospe (Ošljak), crkva sv. Bartula (Galovac), po jedna od dvojih crkava u Srimi i Podvršju te crkve s trolisnim svetištem u Pridragi i Bilicama. Vidi u: Isto, str. 137.

³⁶⁴ Vidi u: Isto, str. 154.

³⁶⁵ Vidi u: Isto, str. 156.

³⁶⁶ Isto, str. 170.

³⁶⁷ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 191-194.

sjevernom crkvom.³⁶⁸ Iz ranosrednjovjekovnoga razdoblja, Marasović ističe da je došlo do nekoliko pregradnji u sjevernoj crkvi, iako je zadržala osnovni oblik.

Najrecentniji tekst, odnosno članak vezan uz sklop crkve sv. Anselma, piše i objavljuje Marija Kolega.³⁶⁹ U vrlo iscrpnom i detaljnom opisu rezultata i zaključaka arheoloških istraživanja provedenih na lokaciji kompleksa sv. Anselma u periodu od 1995. do 2005. godine, autorica donosi nove zaključke o tipu i funkciji ranokršćanskoga kompleksa. Za razliku od do tada uvriježenoga mišljenja, Kolega demantira tezu o dvojnim ranokršćanskim crkvama, već navodi da je riječ o crkvi (sjeverno) i baptisteriju (južno). Kronološki tijek gradnje i pregradnje obje građevine donosi u tekstu, ali i u priloženim tlocrtima. Tako najraniju fazu u kojoj se antička prostorija adaptira u svrhu baptisterija s novoizgrađenom piscinom te u kojoj se gradi nova sjeverna crkva s polukružnom apsidom Kolega datira u V./VI. stoljeće. U idućoj, prvoj srednjovjekovnoj pregradnji koju datira u VII./VIII. stoljeće dograđena je apsida na istočnom dijelu južnoga objekta (naslanja se na raniji južni zid) te je južni objekt proširen vestibulom na zapadnom dijelu. Posljednja srednjovjekovna pregradnja datira se, prema Kolegi, u razvijeni srednji vijek (XII./XIII. stoljeće). Upravo ta posljednja faza odnosi se na kapelu sv. Ambroza za koju se unatrag cijelo stoljeće pretpostavljala lokacija krsnoga zdenca s natpisom koji spominje kneza Višeslava. Kolega, dakle, demantira tu tezu datirajući gradnju kapele u razvijeni srednji vijek. Također, zanimljivo je napomenuti da se osvrće na knjigu Ante Uglešića u kontekstu da se „i dalje [se] donose „stare“ interpretacije upotpunjene proizvoljnim i netočnim crtežima koji su, dakako, prilagođeni upravo takvim zaključcima.“³⁷⁰

Dosadašnja istraživanja (krstionica i krsni zdenac):

Krstionica te njoj pripadajući krsni zdenac s natpisom koji spominje kneza Višeslava i svećenika Ivana, dugi su niz godina predmet rasprave, ali i samih arheoloških istraživanja. Upravo zbog toga, potrebno ih je posebno izdvojiti i istaknuti.

Za početak, Luka Jelić iz dokumenata ranijih stoljeća (XV.-XVIII. stoljeća) zaključuje i objavljuje tlocrt kompleksa sv. Anselma te pretpostavlja četverolisni oblik krstionice sjeverno od crkve u kojoj se nalazio šesterokutni krsni zdenac,³⁷¹ iako arheološkim istraživanjima to nije bilo potvrđeno. Kasnija istraživanja koja su proveli Mate Suić i Melkior Perinić nisu naišla na

³⁶⁸ Isto, str. 193-194.

³⁶⁹ Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture«, 2014., str. 15-28.

³⁷⁰ Isto, str. 23.

³⁷¹ Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, 1911., str. III.

potvrdu Jelićeve teorije.³⁷² Lokaciju krstionice istočnije od navedene, Jelić je pretpostavio u ranijem tekstu iz 1902. godine,³⁷³ a Marija Kolega tu je kapelu datirala u razvijeni srednji vijek.³⁷⁴

O krsnome zdenču s natpisom koji spominju kneza Višeslava i svećenika Ivana počelo se pisati u XIX. stoljeću nakon što je 1853. godine prenesena iz samostana Redentore u Veneciji u mletački muzej Correr.³⁷⁵ Od tada pa sve do danas raspravlja se o dataciji i porijeklu spomenutoga krsnog zdenca. Prvi autor koji je upozorio da se radi o nekom hrvatskom knezu bio je Giuseppe Ferrari-Cupilli, a ta je teza bila uglavnom i prihvaćena, pogotovo kod hrvatskih autora kao što su Luka Jelić i Franjo Rački.³⁷⁶ Prvi pokušaj datacije zdenca preko analize izgleda bio je od strane dvojice stranih autora³⁷⁷ koji su ga datirali u kraj VIII. ili početak IX. stoljeća. Ovu dataciju potvrdili su i kasniji autori,³⁷⁸ a jedini koji se razlikuje datiranjem spomenika u XI. stoljeće jest Mirko Šeper.³⁷⁹ Međutim, ono što i danas izaziva rasprave i dijeli znanstvenike na dvije grane jest pitanje porijekla krsnoga zdenca. Jedni autori zagovaraju tezu da krsni zdenac potječe iz Nina, dok drugi odbacuju tezu pozivajući se na nedostatak dokaza. Najreprezentativniji primjeri suvremenih autora koji i danas zagovaraju suprotne teze jesu tekst Mirjane Matijević Sokol iz 2007. godine³⁸⁰ koja zagovara ninsko porijeklo krsnoga zdenca te dva teksta Nikole Jakšića iz knjige *Klesarstvo u službi evangelizacije* iz 2015. godine koji se protivi i demantira ninsko porijeklo.³⁸¹

³⁷² Vidi u: Mate Suić, Melkior Perinić, »Revizija iskapanja 'ninskog baptisterija'«, u: *Diadora* 2 (1962.), str. 317–320.

³⁷³ Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1902., str. 106.

³⁷⁴ Vidi u: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture« 2014., str. 22.

³⁷⁵ Ivo Petricioli, »Krstionica s imenom »*Vuissasclavo duci*« i problem ninskog baptisterija«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 14 (1984.), str. 126.

³⁷⁶ Vidi u: Isto, str. 126-128.

³⁷⁷ Vidi u: Raffaele Cattaneo, *L'Architettura in Italia dal secolo VI al mille circa*, Venecija, 1888.; Ernst Alfred Stückelberg, *Langobardische Plastik*, Kempten - München: J. Kösel, 1909.

³⁷⁸ Vidi u: Ljubo Karaman, »O vremenu krstionice kneza Višeslava«, u: *Peristil* 3/1 (1960.), str. 107-109.; Ivo Petricioli, »Krstionica s imenom »*Vuissasclavo duci*« i problem ninskog baptisterija«, 1984., str. 125-134; Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996.; Vedrana Delonga, »Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima«, u: *Karolinzi i Hrvati: Rasprave i vrela*, (ur.) Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, Ivan Matejčić, Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 216-249; Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008.

³⁷⁹ Mirko Šeper, »Der taufstein des Kroatischen Fürsten Višeslav aus dem Frühen Mittelalter«, u: *Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung* 15–16 (1958.), str. 1–21.

³⁸⁰ Vidi u: Mirjane Matijević-Sokol, »Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava«, u: *Croatia Christiana periodica* 31/59 (2007.), str. 1-31.

³⁸¹ Vidi u: Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 377-416.

Arhitektura:

Ranokršćanski kompleks sv. Anselma čine crkva i baptisterij (vidi Tlocrt 6.). Oba objekta orijentirana su istok-zapad uz otklon (kao i ostale crkve u gradu Ninu). Sjeverna građevina jednobrodna je crkva s potkovastom apsidom na istoku koja je izvana profilirana s četiri plitke lezene.³⁸² Južna građevina nalazi se u okvirima antičke prostorije, a unutar nje nalazi se nepravilna kružna piscina od opeke s dva stepeništa, otprilike u središtu prostorije (vidi Slika 33.).

U razdoblju ranoga srednjeg vijeka sjeverna se crkva ne mijenja, ali se pregrađuje južna građevina (vidi Slika 34. i Slika 35-36.).³⁸³ Postojeći zidovi ojačavaju se te se, ponovno koristeći antičke zidove, vestibul dodaje krstionici na zadanome dijelu. Na istočnome dijelu krstionice dograđena je polukružna apside koja se oslanja na postojeće zidove te ima blagi otklon u odnosu pravac zidova. Pod svetišta popločan je antičkim spolijama, a ostatak baptisterija usitnjenim kamenom i opekom povezanim žbukom.³⁸⁴

Kamena plastika:

Unatoč arheološkim iskapanjima u više navrata tijekom XX. stoljeća, nema mnogo pronađene i sačuvane kamene plastike iz ranokršćanskoga perioda. Pronađena su samo dva ulomka pilastra dekorirani vinovom lozicom koji se pripisuju crkvi sv. Anselma, međutim, njihov smještaj u crkvi nije poznat (vidi Slika 37.).³⁸⁵

Ranosrednjovjekovna kamena plastika sačuvana je u većem broju od ranokršćanske. Najdetaljnije ju obrađuje Nikola Jakšić (klesarska radionica i datacija), iako ne definira točnu lokaciju ulomaka, odnosno, ne smješta ih nužno u crkvu sv. Anselma. Ulomci nisu sustavno istraženi te se njihovo vezivanje uz crkvu sv. Anselma temelji na idejnoj rekonstrukciji oltarne pregrade u Muzeju ninskih starina uz dataciju u drugu polovicu IX. stoljeća (vidi Slika 38.). Radi se o četiri pluteja (ulomci),³⁸⁶ jednom cijelom pilastru³⁸⁷ i jednom ulomku pilastra te dijelu stupa s kapitelom. Ulomak pluteja koji je ukrašen „precizno klesanim motivom gustih troprutih učvorenih kružnica koje presijecaju troprute dijagonale“³⁸⁸ „stilski“ se može povezati s ulomcima iz Muća, Kule Agatić i Stupova u Biskupiji pa se iz toga da zaključiti da se radi o

³⁸² Vidi u: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture«, 2014., str. 17.

³⁸³ Vidi u: Isto, str. 20.

³⁸⁴ Vidi u: Isto, str. 15-16.

³⁸⁵ Vidi u: Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 466-467.

³⁸⁶ Jedan plutej strukturni je dio obiteljske kuće u Ninu.

³⁸⁷ Cijeli pilastar također je strukturni dio obiteljske kuće u Ninu.

³⁸⁸ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 351.

Benediktinskoj klesarskoj radionici (vidi Slika 39.).³⁸⁹ Drugi ulomak (za koji je pretpostavljeno da je ulomak pluteja) jednostavnijih je motiva te, iako je slabije očuvan, vidljive su troprute kružnice koje presijecaju troprute dijagonale (vidi Slika 40.). Isti taj motiv, samo većih dimenzija, pojavljuje se i na pilastrima (vidi Slika 41. i Slika 42.). Još je jedan ulomak pluteja koji se veže uz crkvu sv. Anselma, a zanimljiv je jer ima različitu dekoraciju od ostalih. Na njemu je vidljiv vrh križa uokviren istaknutom profilacijom s troprutom pletenicom koja je flankirana motivom ptice (vidi Slika 43.).

Krsni zdenac upitnoga porijekla heksagonalni je mramorni monolit visok 90 cm, promjera 120 cm te se sužava prema dnu (vidi Slika 44-45.).³⁹⁰ Sve stijenke zdenca podijeljene su u dvije zone koje dijeli astragal. Gornja zona krsnoga zdenca nosi natpis koji se nastavlja na još dvije stijenke zdenca:

+ HEC FONS NEPE SVMIT INFIRMOS VT REDDAT
ILLUMINATOS. HIC EXPIANT SCELERA SVA QVOD
(de primo) SVMPSERVNT PARENTE VT EFICIENTV
R XPICOLE SALVBRITER CONFITENDO TRINV P
HENNE HOC IOH PRB SVB TEPORE VVISSAS
CLAVO DVCV OPVS BENE COPSIT DEVOTE
IN HONORE VIDELICET SCI
IOHIS BAPTISTE VT INTERCEDAT P EO
CLIENTVLOQUE SVO³⁹¹

(Ovo (vrelo) izvor prima naime nemoćne, da ih prosvijetli, ovdje se čiste od svih svojih zločina što ih primiše od prvog roditelja, da postanu kršćani spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovo je djelo vješto (majstorski) napravio svećenik Ivan u vrijeme kneza Višeslava, iz pobožnosti pak u čast Sv. Ivana Krstitelja, da posreduje za nj i njegova štćenika.)³⁹²

Donja zona veće je površine, a na pet od šest stijenki zdenca na krajnjem desnom i lijevom dijelu isklesani su po jedan tordirani polustup na bazi sa stiliziranim kapitelima s dvije volute sa svake strane. Na jednoj stijenci, uz polustupove, u središtu je na tordiranome nosaču isklesan križ ispunjen troprutom pletenicom čiji krajevi završavaju volutama.

³⁸⁹ Isto.

³⁹⁰ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, 2008., str. 197.

³⁹¹ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 377-378.

³⁹² Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 205.

Zaključak:

Brojna arheološka istraživanja i iskapanja na lokaciji kompleksa sv. Anselma i oko njega donijela su nova otkrića i saznanja, ponajprije po pitanju funkcije prostora. Tako se, iz temeljitih suvremenih istraživanja, može zaključiti da s kompleks sv. Anselma ne čine dvije crkve, odnosno tip dvojnih crkava (kako se kroz cijelo XX. stoljeće tumačilo, a i kasnije), već ga čine crkva kao sjeverna građevina i južna građevina u funkciji baptisterija. Obje se datiraju u ranokršćansko razdoblje, u VI. stoljeće. Kasnije, ranosrednjovjekovne pregradnje baptisterija datiraju se u VIII. stoljeće, a pronađeni ranosrednjovjekovni liturgijski namještaj u drugu polovicu IX. stoljeća. S obzirom da se narudžba novoga liturgijskog namještaja datira u vrijeme osnivanja Ninske biskupije, čime crkva sv. Anselma postaje katedrala, vjerojatno je da se upravo u tu svrhu naručuje novi liturgijski namještaj. Osim navedene dvije građevine, kroz mnoge se radove raznih autora provlačilo pitanje kapela i baptisterija uz sjeverni zid crkve ne bi li se locirala izvorna lokacija krsnoga zdenca koji spominje kneza Višeslava. Također iscrpnim i opetovanim istraživanjima (četverolisni baptisterij koji spominje Luka Jelić nije pronađen, a istočnija kapela nije ranosrednjovjekovna) nije pronađen nepobitni dokaz i samim time se ne može jednoznačno zaključiti da je krsni zdenac porijeklom iz Nina.

3.8. SV. MARCELA

Koordinate: /

Dimenzije: /

Dosadašnja istraživanja:

Carlo Federico Bianchi spominje postojanje crkve sv. Marcele u Ninu.³⁹³ Navodi da je podignuta u VII. stoljeću, a porušena već u IX. stoljeću, međutim, nema podataka o lokaciji, kao niti izgledu crkve.

Arhitektura: /

Kamena plastika: /

³⁹³ Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 232-233.

Zaključak:

Iako se u ponekoj starijoj literaturi spominje bazilika sv. Marije uz još jedan mogući titular, sv. Marcele,³⁹⁴ Bianchi razlikuje te dvije crkve. Dakle, jedini podatak o postojanju crkve sv. Marcele je onaj Carla Federica Bianchija te zbog toga, na osnovu literature, nije moguće dokazati da je crkva postojala, na kojoj se lokaciji nalazila niti kako je izgledala.

3.9. SV. KRISTOFOR MUČENIK

Koordinate: /

Dimenzije: /

Dosadašnja istraživanja:

Carlo Federico Bianchi jedini je autor koji spominje crkvu sv. Kristofora Mučenika.³⁹⁵ Ne navodi lokaciju, izgled crkve niti vrijeme nastanka, ali ističe da postoji isprava u kojoj piše da je „ninski biskup Sanson 1242. obnovio i posvetio crkvu sv. Kristofora,“ te zaključuje da je crkva „dakle, morala postojati mnogo ranije.“³⁹⁶

Arhitektura: /

Kamena plastika: /

Zaključak:

Sličan primjer kao i kod crkve sv. Ivana Krstitelja, Bianchi navodi da je crkva građena ranije. Međutim, kod crkve sv. Kristofora Mučenika ne navodi moguće vrijeme gradnje. Titular sv. Kristofora Mučenika nije zabilježen u ranosrednjovjekovnim crkvama na zadarskome području,³⁹⁷ ali, ako je crkva postojala, ne može se isključiti mogućnost da je postojala i u ranijim stoljećima s drugim titularom.

³⁹⁴ Vidi u: Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima«, 1969., str. 561.; Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, 1902., str. 109, 190.

³⁹⁵ Vidi u: Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, 2011., str. 241.

³⁹⁶ Isto.

³⁹⁷ Vidi u: Ines Korošec, *Titulari ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava*, 2019.

4. Zaključak

Cilj rada bio je donijeti kataloški pregled sačuvanih, u izvorima i/ili *in situ*, spomenika sakralne gradnje u gradu Ninu od IV. do XI. stoljeća u svrhu prikaza transformacije urbanog povijesnog pejzaža na tom prostoru. Prateći glavni cilj, rad donosi i pregled većine, a u nekim slučajevima i svih dosadašnjih, teorijskih i praktičnih, istraživanja Nina te cjeloviti povijesno-geografski kontekst vremena.

Zaključna sistematizacija sakralnih građevinu u Ninu, odnosno transformacije povijesnoga pejzaža očitu i uzročnu vezu ima s povijesnim okolnostima. U ranokršćanskome razdoblju (V./VI. stoljeće), u vrijeme procesa kristijanizacije romanskoga stanovništva, grade se, koliko je danas poznato, dvije crkve, crkva sv. Marije i crkva sv. Anselma s baptisterijem. Veća promjena na nekoliko lokacija u Ninu datira se u IX. stoljeće, dakle u vrijeme snažnije neovisnosti hrvatskih vladara, ali i osnutka Ninske biskupije. Postavši biskupijsko središte, Nin u IX. stoljeću u crkvi, odnosno tada katedrali, sv. Anselma dobiva novi liturgijski namještaj. Također, u IX. se stoljeću gradi crkva Sv. Križa kao privatna kapela funerarne funkcije, a dolaze i benediktinci koji osnivaju samostan sv. Ambroza (uz crkvu sv. Mihovila). Sljedeće važno razdoblje za grad Nin je XI. stoljeće kada se osniva ženski benediktinski samostan na prostoru crkve sv. Marije koja dobiva novi liturgijski namještaj i arhitektonske preinake. Zahvaljujući brojnim sačuvanim nalazima i relevantnoj pouzdanoj literaturi, ovaj dio kataloškoga pregleda uspješno je proveden. Poteškoće u konzistenciji literature, podataka i zaključaka kataloškoga pregleda činile su ostale spomenute crkve (crkva sv. Ivana Evanđelista, crkva sv. Ivana Krstitelja, crkva sv. Marcele, crkva sv. Kristofora Mučenika) koje nisu, dovoljno ili uopće, istražene da bi se jednoznačno odredila poveznica s povijesnim okolnostima i kontekstom (samim time i datacijom), a dok je u nekim slučajevima upitno i samo postojanje crkve koje je poznato samo iz izvora upitne vjerodostojnosti.

Kulturni pejzaž po definiciji koju donosi Urszula Myga-Piątek jest „povijesno oblikovan dio geografskoga područja koji je nastao kombinacijom utjecaja prirode i čovjeka [...]“³⁹⁸ Nastavno na spomenutu definiciju, specifičan prostor gradskoga, odnosno urbanog kulturnog pejzaža uvjetuje njegovo oblikovanje i razvoj kroz povijest. Transformacija kulturnoga pejzaža urbanoga prostora ograničena je na površinu maloga grada opasanog zidinama. Zbog toga se

³⁹⁸ ”The cultural landscape is a historically shaped section of the geographical space, created as a result of combined environmental and cultural influences, making up a specific structure, with regional individuality perceived as peculiar physiognomy.” Urszula Myga-Piątek, »Cultural Landscape of the 21st Century: Geographical Consideration between Theory and Practice«, u: *Hrvatski geografski glasnik* 73/2 (2011.), str. 131.

slojevi civilizacija i naroda kroz stoljeća talože jedan na drugome koristeći temelje onoga prethodnog, a od kojih su mnogi i danas vidljivi i opstali.

Liburnsko naselje na otoku Ninu bilo je opasano bedemima građenima kao suhozid. Ulaz u grad bio je s južne strane otoka (na području današnjih Donjih vrata), kopnom povezan drvenim mostom. Suprotno mišljenju starijih istraživanja o koncentrično-radijalnom rasteru, novija istraživanja potvrđuju da je raster liburnskoga naselja bio sličniji ortogonalnome. Također, pretpostavljeno središte naselja bilo je na sjeverozapadnoj strani otoka, odnosno zapadno od ulice koja je vodila od gradskih vrata prema sjevernome dijelu otoka. Stambeni prostor Liburna činile su jednostavne jednoprostorne nastambe pronađene na središtu otoka, istočno od glavne ulice (lokacija oko crkve Sv. Križa).

Temelji liburnskoga naselja ostali su zadržani u antičkoj *Aenoni* koja je bila razvijeni rimski municipij. Opseg grada ostaje isti, a zidine se pojačavaju. Južni ulaz u grad u antičko doba flankiraju dvije kule kvadratnoga presjeka, a s kopnom ga povezuje kameni most. Na istočnoj strani otoka probija se novi ulaz u grad, također flankiran kulama, međutim, ne postoje dokazi o mostu (moguće da je Nin u to vrijeme bio poluotok). Ortogonalni raster *Aenone* nije pravilan kao u drugim antičkim gradovima jer prati liburnski raspored ulica. Glavna ulica liburnskoga naselja u antici postaje *cardo* koji se u nepravilnome pravcu proteže od Donjih gradskih vrata (južnoga ulaza u grad) prema sjeveru do središta grada, odnosno foruma. *Decumanus* antičke *Aenone* protezao se od istočnoga ulaza u grad do foruma, iako mu se danas ne zna točan položaj. Središte grada bio je forum (od čega su danas poznate i istražene samo ruševine hrama), smješten na istoj lokaciji na kojoj je pretpostavljeno prijašnje liburnsko središte grada. Stambena arhitektura *Aenone* sastojala se od luksuznih *domusa* (ostaci pronađeni na istočnome dijelu otoka – lokacija Banovac) te *insuale* koje su građene na temeljima liburnskih nastambi (lokacija oko crkve Sv. Križa).

U razdoblju kasne antike ponovno se ojačavaju gradske zidine ne mijenjajući opseg grada. Glavna ulica (antički *cardo*) ostala je nepromijenjena dok se mijenja raspored i pravac sporednih ulica (zbog kasnijih pregradnji nije točno poznat raspored ulica). Najveća transformacija urbanoga pejzaža, odnosno promjena u strukturi grada očituje se u premještanju središta grada s antičkoga foruma nešto južnije u V./VI. stoljeću na lokaciju s novosagrađenom crkvom i baptisterijom koji počivaju na antičkim građevinama tik uz Glavnu ulicu. Također, u tome se razdoblju (VI. stoljeće) gradi i crkva sv. Marije na najsjevernijem dijelu otoka.

Opseg grada ne mijenja se ni u ranosrednjovjekovnome razdoblju, a zidine se ponovno ojačavaju. Kao i u razdoblju kasne antike, Glavna se ulica i dalje koristi dok su neke sporedne ulice (uključujući antički *decumanus*) prestale biti korištene ili im je promijenjen pravac. Nin

kao središte novoosnovane Ninske biskupije i jedno od sjedišta hrvatskih vladara, u IX. stoljeću ponovno doživljava transformacije urbanoga pejzaža. Novi katedralni kompleks sv. Anselma još je od kasnoantičkoga razdoblja središte grada te dobiva novi liturgijski namještaj, a u gradu se gradi i još nekoliko novih crkava. Crkva sv. Mihovila (možda i crkva sv. Ambroza³⁹⁹) gradi se na području antičkoga foruma, točnije, na ruševinama hrama. Samim time ranije pogansko središte, osim što više nije središte grada, postaje kršćansko područje. Crkva Sv. Križa nastaje na ostacima antičkih građevina te na dijelu antičke sporedne ulice, a sagrađena je u blizini katedralnoga kompleksa. Upravo je crkva Sv. Križa dokaz promjene antičkoga rastera u srednjem vijeku, odnosno prestanka korištenja pojedinih sporednih ulica. Jedina ranosrednjovjekovna transformacija u XI. stoljeću (koliko je danas poznato) odnosi se na osnutak ženskoga benediktinskoga samostana koji se smješta na područje crkve sv. Marije čime ona dobiva novi liturgijski namještaj, arhitektonske preinake te samostan čiji je zapadni vanjski zid dio gradskih zidina.

Općenito, nove crkve i samostani transformiraju kulturni pejzaž na način da se grade na srušenim poganskim svetištima (sv. Mihovil), koristeći postojeće zidne strukture ranijih građevina (baptisterij crkve sv. Anselma), na prostoru nekadašnje antičke sporedne ulice (Sv. Križ), ali i vjerojatno na prostorima na kojima se do tada nije gradilo (sv. Marija?, sv. Ambroz?⁴⁰⁰). Dakle, urbani kulturni i povijesni pejzaža Nina u razdoblju od IV. do XI. stoljeća mijenja se novim važnim prostorima u gradu (vezanim uz njihovu funkciju), a ponajviše novim, glavnim i kršćanskim središta grada. Realne poteškoće s kojima se susreće suvremeni znanstvenik i istraživač, a koje otežavaju rekonstrukciju povijesnoga razvoja kulturnog pejzaža u gradu Ninu jesu suvremena gradnja (osobito ona na temeljima i ruševinama spomeničke baštine), sustavna nebriga i neodržavanje baštine kroz prošla stoljeća, ali i viša razina mora zbog čega su najstariji slojevi uglavnom poplavljeni. Dakle, urbani kulturni pejzaž i pokušaj rekonstrukcije njegovih transformacija kroz povijest zahtijevaju specifičan pristup razumijevanja funkcioniranja jednoga grada, njegove političke, socijalne i crkvene povijesti.

Iako je literatura o povijesti grada Nina brojna, mnoga pitanja ostaju neodgovorena, a tek recentni radovi znanstvenika, ponajviše zbog promjene metodologije i odmicanja od nasljeđa historiografije XIX. stoljeća, daju nove relevantne zaključke. Projekt *CARE (Corpus architecturae religiosae europeae (IV-X saec.))*, osmišljen u svrhu katalogiziranja sakralne

³⁹⁹ Za objašnjenje vidi poglavlje 3.5.

⁴⁰⁰ Za objašnjenje vidi poglavlje 2.3.

gradnje u Europi od IV. početka XI. stoljeća,⁴⁰¹ dobar je primjer pravca u kojemu bi trebala krenuti buduća istraživanja grada Nina. Dakle, zaključno, daljnja znanstvena istraživanja baštine Nina zahtijevaju suradnju tradicionalnoga istraživačkog rada i novih tehnologija⁴⁰² koja će omogućiti i olakšati sistematizaciju i katalogizaciju spomeničke baštine, a samim time i rekonstrukciju transformacija urbanog povijesno-kulturnog pejzaža grada Nina.

⁴⁰¹ Miljenko Jurković, Gian Pietro Brogiolo, »Corpus Architecturae Religiosae Europae (IV- X saec.) – Introduction«, u: *Hortus Artium Medievalium*, 2012, str. 7-26.

⁴⁰² Vidi u: Palmira Krleža, Jelena Behaim, Ivor Kranjec, Miljenko Jurković, »Recreating Historical Landscapes: Implementation of Digital Technologies in Archaeology. Case Study of Rab, Croatia«, u: *International Conference on Intelligent Systems (IS)*, 2018., str. 132-139.

5. Literatura

1. Mladen Ančić, »Zadarska biskupija u okviru Splitske metropolije od 805. do 1154. godine«, u: *Ars Adriatica* 7 (2017.), str. 29-46.
2. Mladen Ančić, »Migration or Transfromation: The Roots of the Early Medieval Croatian Polity«, u: *Migration, integration and connectivity on the southeastern frontier of the Carolingian Empire*, (ur.) Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, Leiden – Boston: Brill, 2018., str. 43-62.
3. Miho Barada, »Dvije naše vladarske isprave«, u: *Croatica sacra* 13/14, Zagreb, 1937.
4. Šime Batović, »Nin u prapovijesno doba«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 9-60.
5. Šime Batović, Mate Suić, Janko Belošević, *Nin: povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 1986.
6. Carlo Federico Bianchi, (prev.) Velimir Žigo, *Kršćanski Zadar*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, Matica Hrvatska, 2011. [prijevod djela *Zara cristiana II*; prvo izdanje 1880.]
7. Goran Bilogrivić, »Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7-9. stoljeća«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zagrebu* 42 (2010.), str. 37-48.
8. Bizant, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=7941> (pregledano 18. studenoga 2021.)
9. Janko Belošević, »Nin u srednjem vijeku«, u: Šime Batović, Janko Belošević, Mate Suić, *Nin: problemi arheoloških istraživanja*, Zadar: Arheološki muzej u Zadru, 1968., str. 53-63.
10. Igor Borzić, Martina Čelhar, Karla Gusar, Mato Ilkić, Mate Radović, Dario Vujević, *Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu*, katalog izložbe povodom 50. obljetnice Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, Zadar – Nin: Sveučilište u Zadru – Muzej ninskih starina, 2013.
11. Gian Pietro Brogiolo, Miljenko Jurković, »Corpus Architecturae Religiosae Europaeae (IV- X saec.) – Introduction«, u: *Hortus Artium Medievalium*, 2012, str. 7-26.
12. Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.
13. Neven Budak, »Carolingian Renaissance or Renaissance of the 9th Century on the Eastern Adriatic?«, u: *Migration, integration and connectivity on the southeastern frontier of the*

- Carolingian Empire*, (ur.) Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, Leiden – Boston: Brill, 2018., str. 32-39.
14. Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb: Leykam international, 2018.
 15. Frane Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1888.
 16. Nenad Cambi, »Početci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt«, u: *Adrias* 20/20 (2014.), str. 119-128.
 17. Raffaele Cattaneo, *L'Architettura in Italia dal secolo VI al mille circa*, Venecija, 1888.
 18. Majda Dadić, »Starohrvatski grobovi otkriveni na položaju Banovac u Ninu, s osvrtom na ostale srednjovjekovne grobove«, u: *Diadora* 33-34/33-34 (2020.), str. 359-380.
 19. Dalmacija, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=13743> (pregledano 15. listopada 2021.)
 20. Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
 21. Vedrana Delonga, »Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima«, u: *Karolinzi i Hrvati: Rasprave i vrela*, (ur.) Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, Ivan Matejčić, Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 216-249.
 22. Martina Dubolnić Glavan, Dražen Maršić, »Monumentalna nadgrobna arhitektura i reljefna skulptura rimske Enone (Aenona)«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 61 (2019.), str. 5-46.
 23. Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajm 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića*, katalog izložbe, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 2019.
 24. Bernard Dukić, *Augusteum Aenonae*, diplomski rad, Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015.
 25. Danijel Džino, »From Byzantium to the West: 'Croats and Carolingians' as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia«, u: *Migration, integration and connectivity on the southeastern frontier of the Carolingian Empire*, (ur.) Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, Leiden – Boston: Brill, 2018., str. 17-31.
 26. Danijel Džino, *From Justinian to Branimir. The Making of the Middle Ages in Dalmatia*, London - New York: Routledge, 2020.
 27. Danijel Džino, »Rethinking Periodization in Post-Roman Southeastern Europe: The Case-Study of Dalmatia«, u: *Archeologia Bulgarica* 25/1 (2021.), str. 55-76.

28. Rudolf Eitelberger von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traù, Spalato und Ragusa*, Beč: Wilhelm Braumüller, 1884.
29. Ejnar Dyggve, <http://dyggve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)
30. Amos Rube Filipi, »Ninske crkve u dokumentima iz godine 1575. i 1603.«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 549-596.
31. Hrvoje Gabrić, *Crkvene reforme 11. stoljeća i njihov utjecaj na našem području*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.
32. Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.
33. Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb: Novi Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995.
34. Ivo Goldstein, *Hrvatski, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
35. Vladimir Peter Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb: Andrija Mutnjaković, 1996.
36. Grčka kolonizacija na Jadranu, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23213> (pregledano 20. svibnja 2021.)
37. Stjepan Gunjača, *Starohrvatska baština*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1976.
38. Ikonoklazam, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27037> (pregledano 15. studenoga 2021.)
39. Zlatko Gunjača, »Kontrafori, lezene i niše u starohrvatskom graditeljstvu«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (Zagreb, 6. – 8. 10. 1992.), (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996., str. 65-74.
40. Boris Ilakovac, »Aquaeductus Aenonae«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 265-298.
41. Boris Ilakovac, »Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova«, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 28-29/1 (1995.), str. 73-96.
42. Boris Ilakovac, »Liburnska i rimska Aenona (Nin)«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 37/24 (1998.), str. 1-14.
43. Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, I*, London: Oxford, 1887.
44. Vesna Jakić-Cestarić, »Ime župana na nadvratniku crkve Sv. Križa u Ninu«, u: *Povijest grada Nina*, Zadar: JAZU, 1969., str. 357-374.

45. Nikola Jakšić, »Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/13 (1983.), str. 203-215.
46. Nikola Jakšić, »Topografija pravca *via Magna cesta vocata tendens per Lucam*«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/14 (1984.), str. 325-346.
47. Nikola Jakšić, »Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/22 (1995.), str. 141-150.
48. Nikola Jakšić, »Prežitci ranokršćanskih crkava u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj kneževini«, u: *Hortus Artium Medievalium* 1/1 (1995.), str. 36-45.
49. Nikola Jakšić, »Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century«, u: *Hortus Artium Medievalium* 3/3 (1997.), str. 41-54.
50. Nikola Jakšić, *Nin: prva hrvatska biskupija*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997.
51. Nikola Jakšić, »Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale«, u: *Hiruts Artium Medievalium* 14/14 (2008.), str. 103-112.
52. Nikola Jakšić, »Novi natpis s imenom kneza Branimira«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, (ur.) Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb - Motovun - Split, 2012., str. 213-221.
53. Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015.
54. Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve* 3/1, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1971.
55. Ivan Josipović, »Radionica plutejâ zadarske katedrale«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 43-62.
56. Luka Jelić, »Spomenici grada Nina«, u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* VI/1, Zagreb: Arheološki muzej, 1900.-1902.
57. Luka Jelić, »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, u: *Hrvatski spomenici ninskoga područja iz dobe narodnih hrvatskih vladara*, Zagreb: Dionička tiskara, 1911.
58. Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/44-45 (2018.), 137-151.
59. Miljenko Jurković, »Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/13 (1983.), str. 165-184.
60. Miljenko Jurković, *Predromanička dekorativna skulptura na dubrovačkom području*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1984.
61. Miljenko Jurković, »Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/15 (1985.), str. 183-199.

62. Miljenko Jurković, »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/20 (1990.), str. 191–213.
63. Miljenko Jurković, »Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. st. – od Ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa«, u: *Od Nina do Knina: iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća, Od Ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa u Biskupiji kod Knina*, (ur.) Ivana Čukam Nikolić, Margarita Šimat, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, Muzej Mimara, Gliptoteka HAZU, 1992., str. 23-46.
64. Miljenko Jurković, »Arhitektura karolinškog doba«, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, katalog izložbe (Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika), (ur.) Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, Ivan Matejčić, Ante Milošević, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000., str. 164-189.
65. Miljenko Jurković, »Benediktinci na sjevernom Jadranu«, u: *Opatijske crkvene obljetnice. Radovi sa znanstvenog skupa održanog 17.-19. studenoga 2006.*, (ur.) Ivan Crnković, Opatija: Grad Opatija - Rezidencija DI – Župa sv. Jakova, 2008., str. 7-30.
66. Urszula Myga-Piątek, »Cultural Landscape of the 21st Century: Geographical Consideration between Theory and Practice«, u: *Hrvatski geografski glasnik* 73/2 (2011.), str. 129-140.
67. Ines Kajdiž, »Višeslavova krstionica – problem podrijetla i datacije«, u: *Rostra* 9/9 (2018.), str. 71-88.
68. Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb: Matica hrvatska, 1930.
69. Ljubo Karaman, »O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata«, u: *vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22-23/1 (1942.), str. 73-113.
70. Ljubo Karaman, *Živa starina. Petdeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943.
71. Ljubo Karaman: *Pregled umjetnosti u Dalmaciji od doseljavanja Hrvata do pada Mletaka*, Zagreb: Matica hrvatska, 1952.
72. Ljubo Karaman, »O vremenu krstionice kneza Višeslava«, u: *Peristil* 3/1 (1960.), str. 107-109.
73. Karolina, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30635> (pregledano 6. prosinca 2021.)
74. Ivan Kašić, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30777> (pregledano 14. svibnja 2021.)
75. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1971.

76. Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 1976.
77. Ana Jordan Knežević, »Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 (2017.), str. 21-52.
78. Marija Kolega, »Nin – zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela«, u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 28/3 (1996.), str. 43-48.
79. Marija Kolega, *Srednja ulica grada Nina: svjedok vremena. Arheološka istraživanja od 2000. do 2004. godine*, katalog izložbe, Zadar – Nin: Muzej ninskih starina, 2005.
80. Marija Kolega, »Nin – arheološka istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela (Anselma)«, u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 33/2 (2011.), str. 83-95.
81. Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture u Nadžupnom kompleksu Sv. Asela u Ninu«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 15-28.
82. Marija Kolega, *Vodič. Muzej ninskih starina*, Zadar: Arheološki muzej, 2018.
83. Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.
84. Konstantin VII. Porfirogenet, (prev.) Nikola Tomašić, *O upravljanju carstvom*, Zagreb: August Cesarec, AGM, 1994. [prijevod djela *De administrando imperio*; original 10. stoljeće]
85. Ines Korošec, *Titulari ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava u sjevernoj Dalmaciji*, diplomski rad, Zadar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 2019.
86. Raymund Kottje, Bernd Moeller, *Ekumenska povijest Crkve 2. Srednji vijek i reformacija*, Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, 2008.
87. Slavko Kovačić, *Kršćanstvo i Crkva u staromu i srednjemu vijeku*, Split: Verbum, 2004.
88. Palmira Krleža, Jelena Behaim, Ivor Kranjec, Miljenko Jurković, »Recreating Historical Landscapes: Implementation of Digital Technologies in Archaeology. Case Study of Rab, Croatia«, u: *International Conference on Intelligent Systems (IS)*, 2018., str. 132-139.
89. Ivan Kukuljević Sakcinski, »Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim«, u: *Arkiv za povjetnicu jugoslavensku* IV, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, 1857.
90. Jacques Le Goff, *Das Hochmittelalter*, Frankfurt: Fischer Taschenbuch-Verlag, 1969.
91. Filip Lovrić, *Transformacija kulturnog pejzaža zadarskog arhipelaga od 4. do 11. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
92. Šime Ljubić, »Prinesak s staro-hrvatskim spomenikom i ornamentiki iz Nina«, u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10/1, Zagreb: Arheološki muzej, 1888.

93. Damir Magaš, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina i problemi njegove suvremene valorizacije*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1995.
94. Damir, Magaš, »Osnovna geografska obilježja - Zadarska županija«, u: *Zadarska županija*, (ur.) Radoslav Vanjak, Zadar: ZADIZ – Zadar, 2001., str. 20-49.
95. Majuskula, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=38220> (pregledano 6. prosinca 2021.)
96. Nikolina Maraković, Miljenko Jurković, »‘Signatures’ in the stones – the legacy of Early Medieval elites on the territory of modern Croatia«, u: *Hortus Artium Medievalium* 13/2 (2007.), str. 359-374.
97. Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 1: Rasprava*, Split: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2008.
98. Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 2: Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2008.
99. Ana Marinković, Trpimir Vedriš (ur.), *Hagiologija: kultovi u kontekstu*, Zagreb: Leykam international, 2008.
100. Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009.
101. Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb: Leykam international, 2012.
102. Mirjana Matijević-Sokol, *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*, Split: Književni krug, 1990.
103. Mirjana Matijević-Sokol, Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira* Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2005. [2. dopunjeno izdanje; prvo izdanje 1999.]
104. Mirjana Matijević-Sokol, »Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava«, u: *Croatica Christiana periodica* 31/59 (2007.), str. 1-31.
105. Jagoda Meder, »Mozaici rimske vile u Ninu«, u: *Histria antiqua* 20/20 (2011.), str. 245-255.
106. Ivan Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb: Hrvatsko društvo za ceste VIA-VITA, 2010.

107. Monah Dorotej, *Povijest monaštva: od sv. Antuna opata do sv. Bernarda*, Verbum: Split, 2006.
108. Nin, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43864> (pregledano 29. studenoga 2021.)
109. Ninska biskupija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43875> (pregledano 15. svibnja 2021.)
110. Grga Novak, *Prošlost Dalmacije: knjiga prva. Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Split: Marjan tisak, 2004.
111. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima: Opći povijesno-kulturni osvrt*, svezak 1, Split: Benediktinski priorat – Tkon, 1963.
112. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima: Opći povijesno-kulturni osvrt*, svezak 2, Split: Benediktinski priorat – Tkon, 1964.
113. Mladen Pejaković, *Broj iz svjetlosti. Starohrvatska crkvice Svetog Križa u Ninu*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1978.
114. Mladen Pejaković, Nenad Gattin, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1988. [2. neizmijenjeno izdanje; prvo izdanje 1982.]
115. Eduard Peričić, »Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 105-156.
116. Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 299-354.
117. Ivo Petricioli, »Krstionica s imenom »*Vuissasclavo duci*« i problem ninskog baptisterija«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 14 (1984.), str. 125-134.
118. Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana: pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split: Književni krug, 1990.
119. Ivo Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split: Književni krug, 1996.
120. Majda Predovan (Dadić), *Ranosrednjovjekovna arheološka topografija Nina i okolice*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.
121. Franjo Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009.
122. Mate Radović, *Don Luka Jelić i Nin*, katalog izložbe, Zadar – Nin: Muzej ninskih starina. 2012.

123. Željko Rapanić, »Bilješka uz četiri Branimirova natpisa«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/11 (1981.), str. 179-190.
124. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
125. Magdalena Skoblar, »Ulomci predromaničke i romaničke skulpture iz Nina«, u: *Adrias* 11/11 (2004.), str. 103-117.
126. Zvezdan Strika, »Početci i razvoj ninske Crkve do dolaska franačkih misionara u hrvatske krajeve«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 53 (2011.), str. 1-47.
127. Zvezdan Strika, »Toma Arhiđakon i obnova Ninske biskupije«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014.), str. 27-43.
128. Zvezdan Strika, »Hagiografska baština Ninske crkve i njezin odnos prema hagiografskoj tradiciji Salonitansko-splitske crkve: sukobljavanje salonitansko-splitskog i ninskog biskupa oko uspostave metropolije u svjetlu povijesne i hagiografske literature«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 (2017.), str. 53-114.
129. Ernst Alfred Stükelberg, *Langobardische Plastik*, Kempten - München: J. Kösel, 1909.
130. Mate Suić, Melkior Perinić, »Revizija iskapanja 'ninskog baptisterija'«, u: *Diadora* 2 (1962.), str. 317–320.
131. Mate Suić, »Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., str. 61-104.
132. Mate Suić, *Prošlost Zadra I: Zadar u starom vijeku*, Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1981.
133. Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.
134. Mirko Šeper, »Der taufstein des Kroatischen Fürsten Višeslav aus dem Frühen Mittelalter«, u: *Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung* 15–16 (1958.), str. 1–21.
135. Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1914.
136. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Naklada školskih knjiga, 1925.
137. Trpimir I., <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62489> (pregledano 15. studenoga 2021.)

138. Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar: Odsjek za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zadru, Zadarska nadbiskupija, 2002.
139. Vinko Valčić, »Granice ninske županije«, u: *Rad JAZU* 4 (1952.), str. 95-112.
140. Miloje Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka 9. do početka 15. stoljeća. Crkve*, Beograd: Geca Kon, 1922.
141. Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, (ur.) Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb: Matica hrvatska, 2015., str. 201-236.
142. Trpimir Vedriš, Nikolina Maraković, »Bursa svetog Azela iz Nina i podrijetlo kulta ninskih svetaca zaštitnika«, u: *Ars Adriatica* 11 (2021.), str. 77-104.
143. Pavuša Vežić, »Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/15 (1985.), str. 201-215.
144. Pavuša Vežić, »Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12 (1986.), str. 161-177.
145. Pavuša Vežić, »Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (Zagreb, 6. – 8. 10. 1992.), (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996., str. 87-99.
146. Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva: arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar: Arheološki muzej, 2005.
147. Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta: Sv. Vid u Zadru i Sv. Križ u Ninu*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2017.
148. Mihaela Vučić, *Kult sv. Mihovila na istočnoj obali Jadrana od 6. do 12. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2020.
149. Ivica Žile, »Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (Zagreb, 6. – 8. 10. 1992.), (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996., str. 279-288.

6. Prilozi

6.1. Popis karata

1. Obuhvaćeno područje u radu. Izradila: Eva Bošnjaković. Podloga: *Geoportal DGU*
2. Lokacije crkava (IV. – XI. stoljeća) s titularima. Izradila: Eva Bošnjaković. Podloga: *Google Satellite*
3. Sakralna gradnja u gradu Ninu od IV. do XI. stoljeća. Izradila: Eva Bošnjaković. Podloga: *Google Satellite*
4. Područje Ninske županije. Izvor: Vinko Valčić, »Granice ninske županije«, u: *Rad JAZU* 4 (1952.), str. 103.
5. Područje Ninske biskupije (oko 860.-928. godine). Izvor: Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, (ur.) Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb: Matica hrvatska, 2015., str. 211.
6. Tlocrt grada Nina s upisanim poznatim i/ili sačuvanim značajkama antičke *Aenone*. Izvor: Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019., str. 40.

6.2. Karte

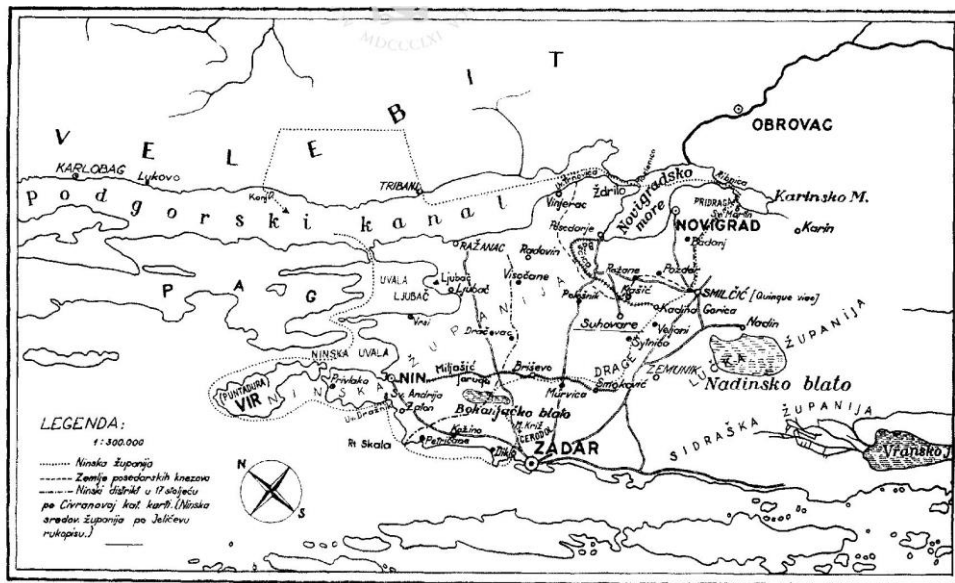
Karta 1. Obuhvaćeno područje u radu. Izradila: Eva Bošnjaković. Podloga: *Geoportal DGU*

Karta 2. Lokacije crkava (IV. – XI. stoljeća) s titularima. Izradila: Eva Bošnjaković. Podloga: *Google Satellite*

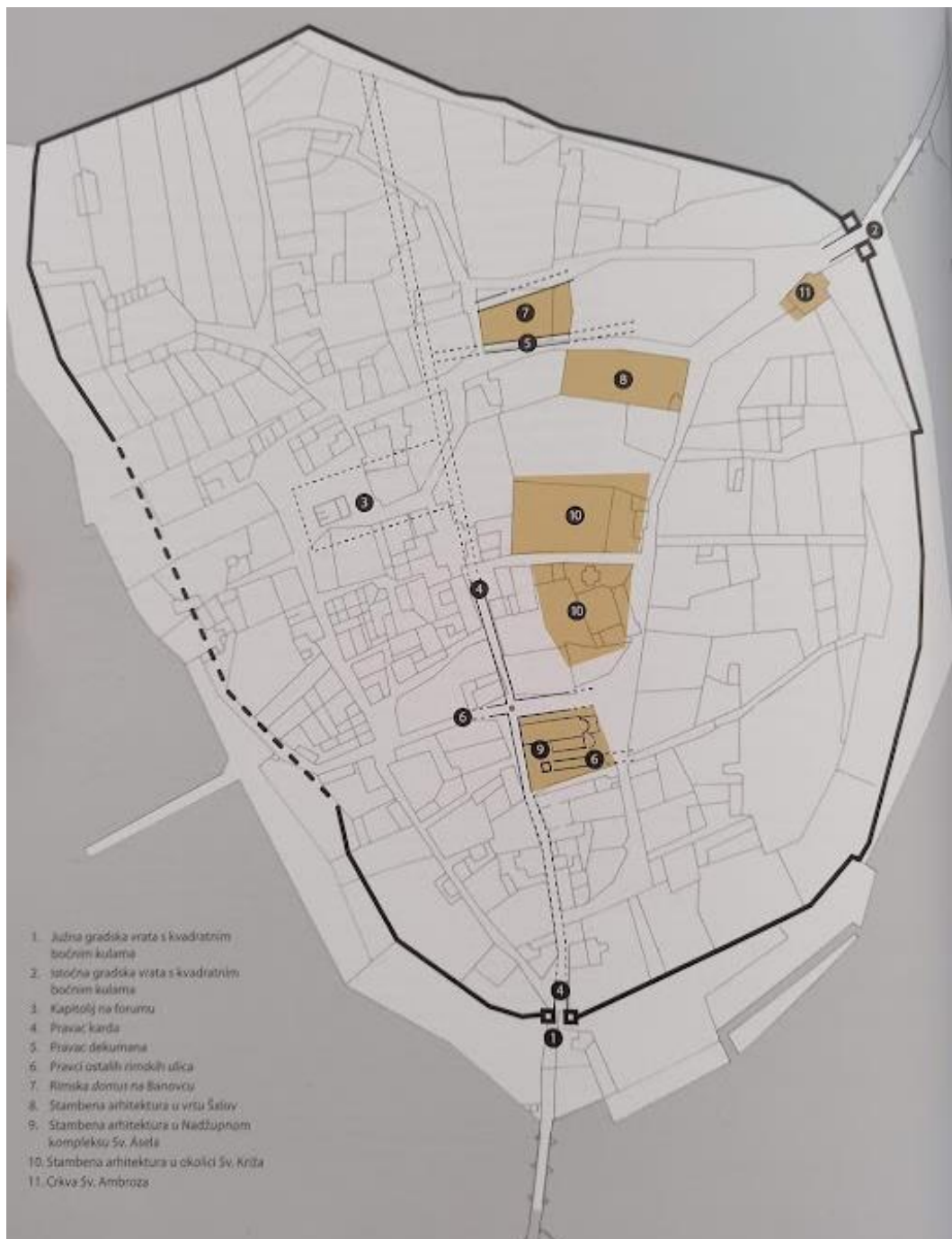
Karta 3. Sakralna gradnja u gradu Ninu od IV. do XI. stoljeća. Izradila: Eva Bošnjaković.
Podloga: Google Satellite

Karta 4. Područje Ninske županije. Izvor: Vinko Valčić, »Granice ninske županije«, 1952., str. 103.

Karta 5. Područje Ninske biskupije (oko 860.-928. godine). Izvor: Trpimir Vedriš, »Crkva i vjerski život«, 2015., str. 211.

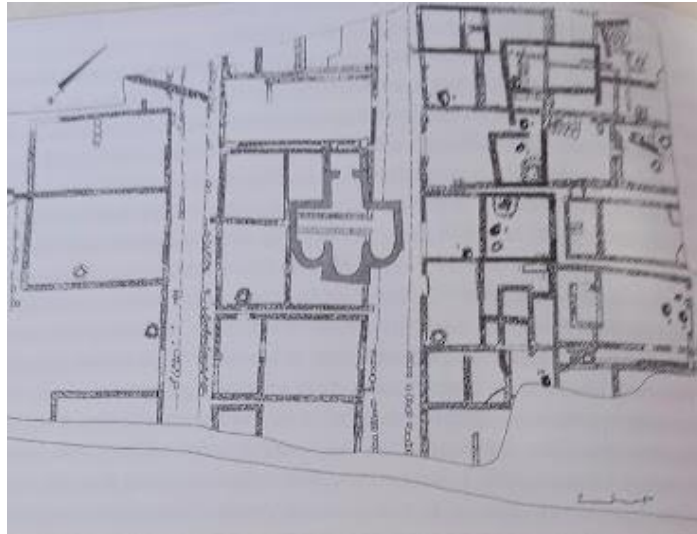

Karta 6. Tlocrt grada Nina s upisanim poznatim i/ili sačuvanim značajkama antičke Aenone.
 Izvor: Marija Kolega, *Aenona. Stambena arhitektura*, 2019., str. 40.

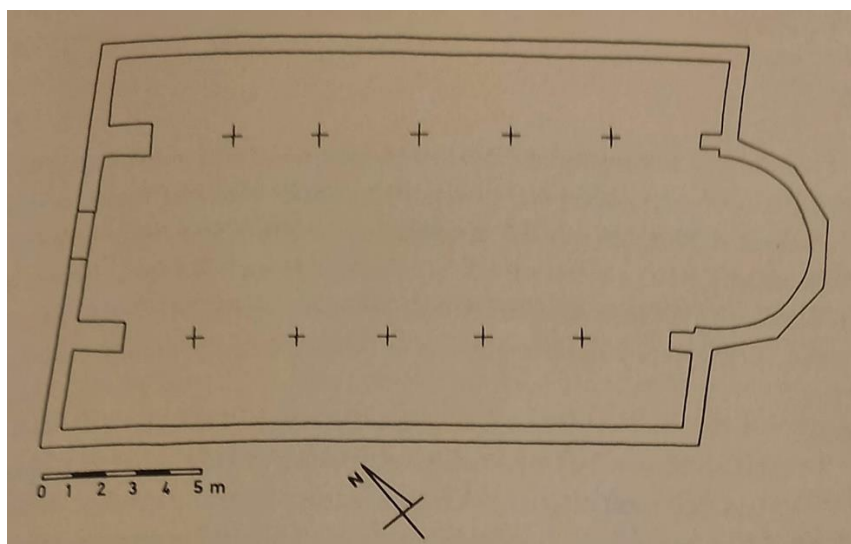
6.3. Popis tlocrta

1. Ostaci ranosrednjovjekovne stambene arhitekture. Izvor: Igor Borzić, Martina Čelhar, Karla Gusar, Mato Ilkić, Mate Radović, Dario Vujević, *Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu*, katalog izložbe povodom 50. obljetnice Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, Zadar – Nin: Sveučilište u Zadru – Muzej ninskih starina, 2013., str. 62.
2. Tlocrt ranokršćanske faze crkve sv. Marije. Izvor: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar: Odsjek za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zadru, Zadarska nadbiskupija, 2002., str. 41.
3. Tlocrt ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Izradio: Ejnar Dyggve. Izvor: Ejnar Dyggve, <http://dyggve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)
4. Tlocrt crkve sv. Marije i samostana sv. Marcele. Izradio: Ejnar Dyggve. Izvor: Ejnar Dyggve, <http://dyggve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)
5. Tlocrt i presjek crkve Sv. Križa. Izvor: Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta: Sv. Vid u Zadru i Sv. Križ u Ninu*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2017., str. 29.
6. Tlocrt kompleksa sv. Anselma s označenim fazama pregradnje (narančasto: V./VI. stoljeće, crveno VII./VIII. stoljeće, zeleno: XII./XIII. stoljeće). Izvor: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture u Nadžupnom kompleksu Sv. Asela u Ninu«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 22.

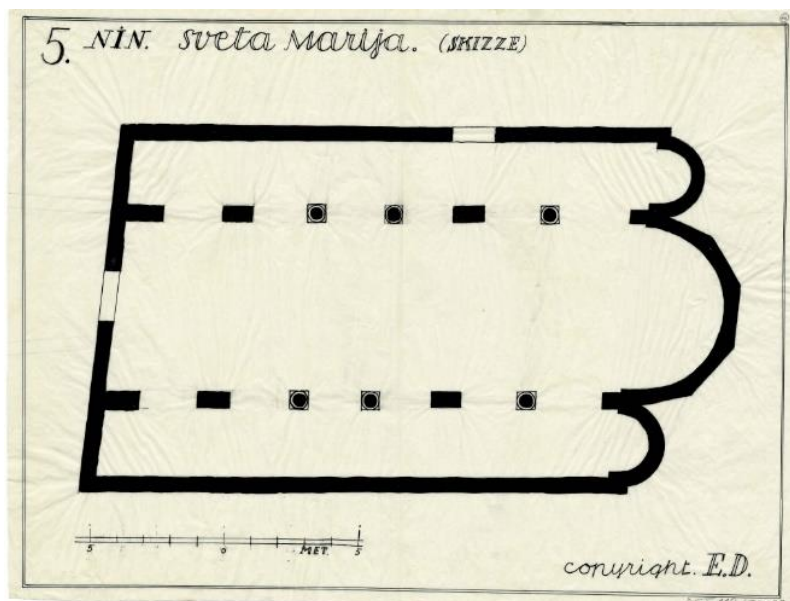
6.4. Tlocrti

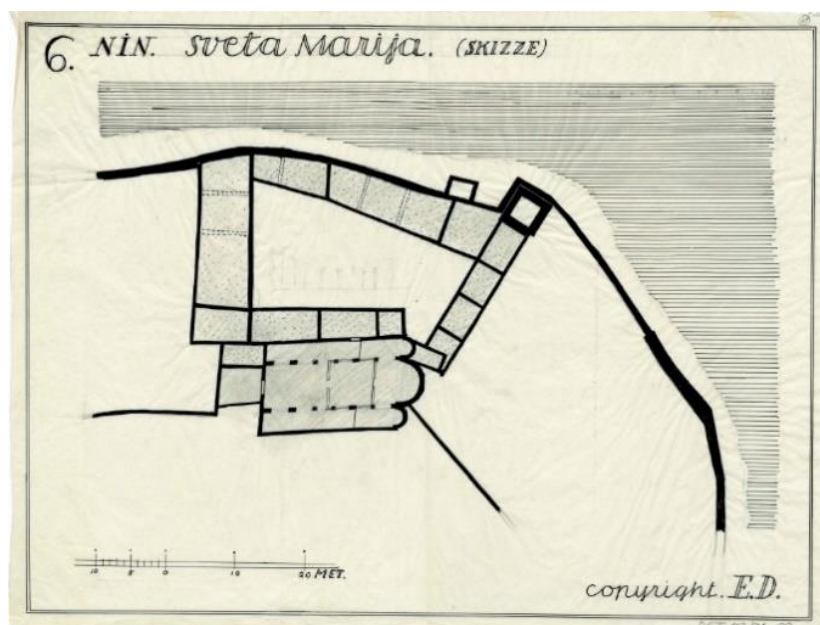
Tlocrt 1. Ostaci ranosrednjovjekovne stambene arhitekture. Izvor: Igor Borzić, Martina Čelhar, Karla Gusar, Mato Ilkić, Mate Radović, Dario Vujević, *Arheološka istraživanja okoliša crkve sv. Križa u Ninu*, 2013., str. 62.

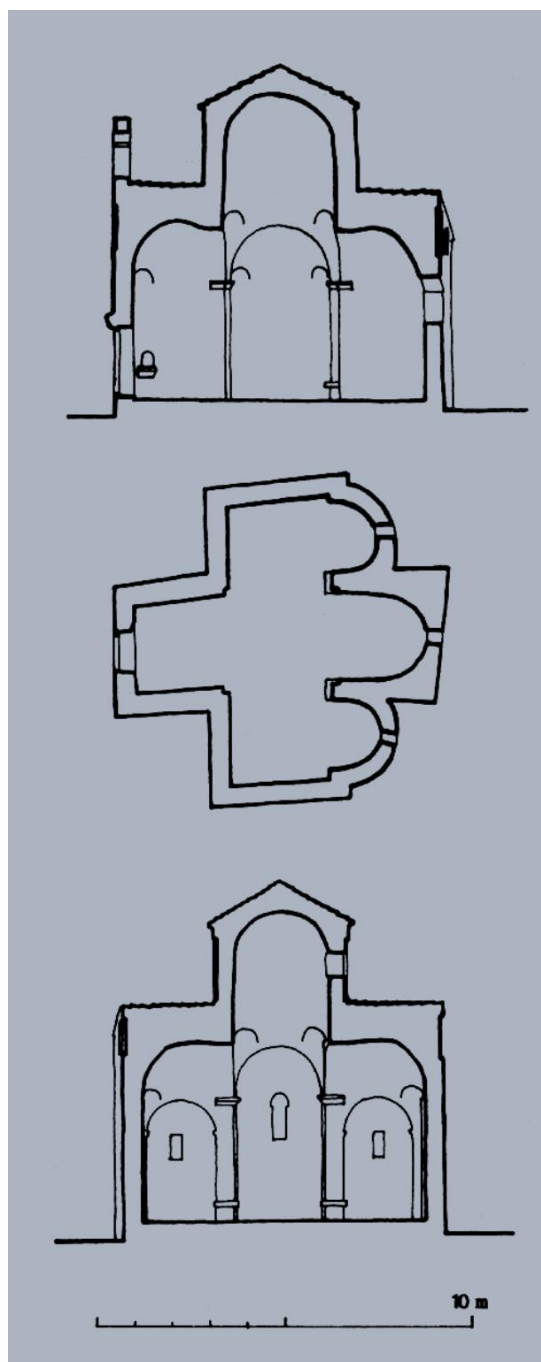
Tlocrt 2. Tlocrt ranokršćanske faze crkve sv. Marije. Izvor: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2002., str. 41.

Tlocrt 3. Tlocrt ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Izradio: Ejnar Dyggve. Izvor: Ejnar Dyggve, <http://dyggve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)

Tlocrt 4. Tlocrt crkve sv. Marije i samostana sv. Marcele. Izradio: Ejnar Dyggve. Izvor: Ejnar Dyggve, <http://dyggve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)

Tlocrt 5. Tlocrt i presjek crkve Sv. Križa. Izvor: Pavuša Vežić, *Dvije memorije križnoga tlocrta*, 2017., str. 29.

Nin
Sv. Asel

0 1 5 10 15 20m

Project GLOBUS, prema M. Kolega, nacrt S. Pijaca

Tlocrt 6. Tlocrt kompleksa sv. Anselma s označenim fazama pregradnje (narančasto: V./VI. stoljeće, crveno VII./VIII. stoljeće, zeleno: XII./XIII. stoljeće). Izvor: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj«, 2014., str. 22.

6.5. Popis slika

- 1.-3. Ostaci crkve sv. Marije u vrijeme istraživanja Ejnara Dyggeva. Izvor: Ejnar Dyggeve, <http://dyggeve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)
4. Košarasti kapiteli iz ranokršćanske faze crkve sv. Marije. Izvor: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 2: Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2008., str. 207.
5. Dva košarasta kapitela iz ranokršćanske faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS98, MNS99)
6. Idejna rekonstrukcija oltarne pregrade ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“
7. Kapitel XI. stoljeća iz crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS105)
8. Zabat oltarne pregrade iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Izvor: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 2: Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2008., str. 207.
9. Ulomak pilastra s prikazom stiliziranoga kaleža i troprute lozice iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS96)
10. Ulomak sa zoomorfnim reljefom iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS51)
11. Ulomak sa zoomorfnim reljefom iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Izvor: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 2: Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2008., str. 207.
- 12.-13. Današnji izgled (ostaci) crkve sv. Ivana Krstitelja. Foto: Eva Bošnjaković
14. Urezani križ u zidnoj strukturi crkve sv. Ivana Krstitelja. Foto: Eva Bošnjaković

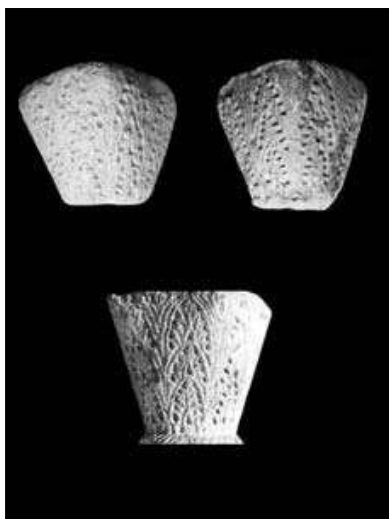
15. Crkva sv. Mihovila prije rušenja. Foto: Luka Jelić. Izvor: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka«, u: *Povijest grada Nina*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: JAZU, 1969., slika 11.
16. Ulomak arhitrava iz crkve sv. Mihovila (natpis s imenom opata Teudeberta i kneza Branimira). Izvor: Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda«, u: *Starohrvatska prosvjeta* 3/44-45 (2018.), str. 148.
- 17.-19. Današnji izgled i položaj (uz Gornja vrata) crkve sv. Ambroza. Foto: Eva Bošnjaković
20. Ruševine crkve sv. Ambroza prije konzervacije i zid samostana. Izvor: Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima: Opći povijesno-kulturni osvrt*, svezak 1, Split: Benediktinski priorat – Tkon, 1963., str. 193.
- 21.-24. Eksterijer crkve Sv. Križa. Foto: Eva Bošnjaković
25. Kupola crkve Sv. Križa (interijer). Foto: Eva Bošnjaković
26. Apside crkve Sv. Križa (interijer). Foto: Eva Bošnjaković
27. Vrata s nadvratnikom crkve Sv. Križa. Foto: Eva Bošnjaković
28. Natpis na nadvratniku crkve Sv. Križa. Foto: Eva Bošnjaković
29. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Križa s troprutim kružnicama i dijagonalama. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS69)
30. Ulomci pluteja iz crkve Sv. Križa s troprutim kružnicama i cvjetovima u središtu. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS66, MNS67, MNS65, MNS467)
- 31.-32. Kamena plastika crkve sv. Mihajla u Stonu. Izvor: Miljenko Jurković, »Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/13 (1983.), slike 15a, 15b, 16.
33. Piscina južne građevine kompleksa sv. Anselma. Foto: F. Nedved. Izvor: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture u Nadžupnom kompleksu Sv. Asela u Ninu«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 16.
34. Južna građevina kompleksa sv. Anselma u vrijeme istraživanja. Foto: F. Nedved. Izvor: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj arhitekture u Nadžupnom kompleksu Sv. Asela u Ninu«, u: *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 17.
- 35.-36. Današnji izgled južne građevine kompleksa sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković
37. Pilastar iz ranokršćanske faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS111)

38. Idejna rekonstrukcija oltarne pregrade ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma.
Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“
39. Ulomak pluteja s učvorenim troprutim kružnicama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS52(1-2))
40. Ulomak pluteja s troprutim kružnicama i dijagonalama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković
41. Ulomak pilastra s troprutim kružnicama i dijagonalama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS115)
42. Ulomak pilastra s troprutim kružnicama i dijagonalama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković
43. Ulomak pluteja s prikazom križa iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS78)
- 44.-45. Višeslavova krstionica. Izvor: Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996., tab. LXVII., 173/a/b.

6.6. Slike

Slika 1-3. Ostaci crkve sv. Marije u vrijeme istraživanja Ejnara Dyggeva. Izvor: Ejnar Dyggeve, <http://dyggve.min-kulture.hr/hr> (pregledano 15. lipnja 2021.)

Slika 4. Košarasti kapiteli iz ranokršćanske faze crkve sv. Marije. Izvor: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 2008., str. 207.

Slika 5. Dva košarasta kapitela iz ranokršćanske faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS98, MNS99)

Slika 6. Idejna rekonstrukcija oltarne pregrade ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“

Slika 7. Kapitel XI. stoljeća iz crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS105)

Slika 8. Zabat oltarne pregrade iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Izvor: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 2008., str. 207.

Slika 9. Ulomak pilastra s prikazom stiliziranoga kaleža i troprute lozice iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS96)

Slika 10. Ulomak sa zoomorfnim reljefom iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS51)

Slika 11. Ulomak sa zoomorfnim reljefom iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Marije. Izvor: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 2008., str. 207.

Slika 12-13. Današnji izgled (ostaci) crkve sv. Ivana Krstitelja. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 14. Urezani križ u zidnoj strukturi crkve sv. Ivana Krstitelja. Foto: Eva Bošnjaković

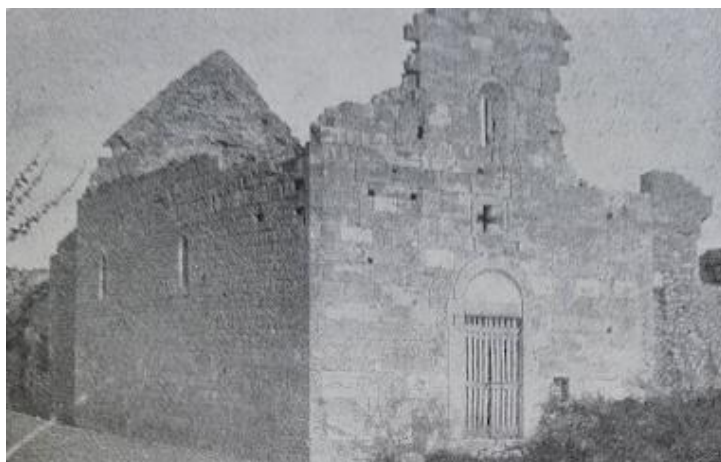
Slika 15. Crkva sv. Mihovila prije rušenja. Foto: Luka Jelić. Izvor: Ivo Petricioli, »Osvrt na ninske građevinske«, 1969., slika 11.

Slika 16. Ulomak arhitrava iz crkve sv. Mihovila (natpis s imenom opata Teudeberta i kneza Branimira). Izvor: Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa«, 2018., str. 148.

Slika 17-19. Današnji izgled i položaj (uz Gornja vrata) crkve sv. Ambroza. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 20. Ruševine crkve sv. Ambroza prije konzervacije i zid samostana. Izvor: Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 1963., str. 193.

Slika 21-24. Eksterijer crkve Sv. Križa. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 25. Kupola crkve Sv. Križa (interijer). Foto: Eva Bošnjaković

Slika 26. Apside crkve Sv. Križa (interijer). Foto: Eva Bošnjaković

Slika 27. Vrata s nadvratnikom crkve Sv. Križa. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 28. Natpis na nadvratniku crkve Sv. Križa. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 29. Ulomak pluteja iz crkve Sv. Križa s troprutim kružnicama i dijagonalama. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS69)

Slika 30. Ulomci pluteja iz crkve Sv. Križa s troprutim kružnicama i cvjetovima u središtu. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS66, MNS67, MNS65, MNS467)

Slika 31-32. Kamena plastika crkve sv. Mihajla u Stonu. Izvor: Miljenko Jurković, »Prilog proučavanju«, 1983., slike 15b, 16.

Slika 33. Piscina južne građevine kompleksa sv. Anselma. Foto: F. Nedved. Izvor: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj«, 2014., str. 16.

Slika 34. Južna građevina kompleksa sv. Anselma u vrijeme istraživanja. Foto: F. Nedved.

Izvor: Marija Kolega, »Ranokršćanski sloj« 2014., str. 17.

Slika 35-36. Današnji izgled južne građevine kompleksa sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 37. Pilastar iz ranokršćanske faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković.
Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS111)

Slika 38. Idejna rekonstrukcija oltarne pregrade ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma.
Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“

Slika 39. Ulomak pluteja s učvorenim troprutim kružnicama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS52(1-2))

Slika 40. Ulomak pluteja s troprutim kružnicama i dijagonalama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 41. Ulomak pilastra s troprutim kružnicama i dijagonalama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS115)

Slika 42. Ulomak pilastra s troprutim kružnicama i dijagonalama iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma. Foto: Eva Bošnjaković

Slika 43. Ulomak pluteja s prikazom križa iz ranosrednjovjekovne faze crkve sv. Anselma.
Foto: Eva Bošnjaković. Arheološki muzej Zadar – Odjel „Muzej ninskih starina“ (inventarna oznaka: MNS78)

Slika 44-45. Višeslavova krstionica. Izvor: Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., tab. LXVII., 173/a/b.

7. Summary

The Master's thesis provides a catalog overview of preserved, in sources and / or *in situ*, sacral architecture in the town of Nin from 4th to 11th century. The introductory chapters deal with the historical-geographical context with the purpose of better understanding of sacral architecture and transformation of the urban historical landscape of that area from 4th to 11th century. They include the geostrategic position of the town of Nin in a shallow sandy lagoon on the northern edge of Ravni kotari; the history of the area from the prehistory and, through ancient *Aenona* to the medieval city; history of authority in the area of Nin in the period from 4th to 11th century; transformations of urbanism from prehistory to 11th century; and the development of Christianity in Nin and the founding of the Diocese of Nin. The main part of the Master's thesis, the catalog review, includes a description and analysis of the architecture and sculpture (with dating) of nine, preserved and presumed, churches on the island of Nin in the period from 4th to 11th century, but also a review of previous research of each of the churches. In conclusion, the Master's thesis brings the presumed reconstruction of the transformation of the urban historical landscape and a review of the difficulties that a modern scientist and researcher may encounter.